

MARTINOVICS ÉS TÁRSAINAK ÖSSZEESKÜVÉSE.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A »Századok« múlt évi januári és februári füzeteiben Martinovics élettörténetének vázlatát adtam ki, s a róla elnevezett összeesküvés létrejöttéig vezettem le. Megírására az szolgáltatott alkalmat, hogy a vezetésem alatt álló könyvtár Martinovics néhány levelének jutott birtokába, a melyeket érdemesnek tartottam megismertetni. Egyébkint dolgozatomra nem helyeztem nagy súlyt, és nem fordíthattam nagy gondot. Folytatni sem volt szándékom; mert elégséges adatokkal nem rendelkeztem, és tanulmányaim történetünk régibb századaiba hívtak vissza.

Azóta a periratok egy része felfedeztetett. Másfelől is fontos kútforrásokat bocsátottak rendelkezésemre.¹⁾ Dolgozatom pedig váratlanul oly figyelmet keltett, a milyenben komolyabb igyekvéssel írt munkáim nem voltak szerencsések részesülhetni. Többi között nagynevű hazánk-fia *Kossuth Lajos* is foglalkozott vele. És épen az ő észrevételei szemebetűnően mutatták, mily téves nézetek uralkodnak Martinovics személye, tervei és viszontagságai felől. Elérkezettnek láttam az időt történetünk ezen homályos lapjának felderítésére. Minthogy pedig e feladat megoldására alig vállalkoznék más valaki, kötelességemnek tartottam, hogy arra magam tegyek kísérletet.

Most azonban, *politikai actiónak* ismertetéséről lévén szó, a kor politikai mozgalmainak keretébe kell azt beillesztenem. E nélkül amazt nem lehetne megérteni. Vázolni fogom tehát a politikai közszellem állapotát, és különösen a *demokratikus irány kifejlődését* Magyarországon, a Martinovics- és társainak fellépését közvetlenül megelőző időkben.

¹⁾ A mennyiben ezek Martinovics előéletére vonatkoznak, a jelen közlemény végén, függelékben fogom ismertetni.

I.

Hazánk, állami és műveltségi fejlődésében mindenkor szoros és szerves összefüggésben állott a nyugati Európával, honnan az eszmék áramlatai és a forradalmak viharai, bár rendszerint jóval későbbben és gyengébben, vonultak el felette.

A magyar elem, első megtelepedésétől a földön, egész napjainkig, feltűnő fogékonyságot bizonyított az uralkodó eszmék felkarolása- és assimilációjában.

A középkort, minden fény- és árnyoldalaival, erős vallásos színezetével, társadalmi szervezetével és politikai intézményeivel, teljes kifejllettségében feltaláljuk törvényeink-, okleveleink- és műemlékeinkben.

És alig kezd a XV. század közepe táján Olaszországban egy új kultúrai irány feltűnni: az Alpokon túl legelsőben és legfényesebben nálunk karolják fel a renaissanceot.

Majd a XVI. és XVII. században, a reformáció és ellenreformáció törekvései és küzdelmei nálunk is elfoglalják a szellemeket, uralkodnak az irodalomban és a politikában.

Nem lehet tehát meglepő, hogy midőn a XVIII. század közepe táján Franciaországban végzett teljes harcz indul meg a középkor egész eszmevilága: vallási meggyőződése és társadalmi szervezete, politikai intézményei és tudományos vívmányai ellen; a mozgalom hullámcsapásai hazánkat is eléri, és elborítással fenyegetik.

Köztudomású, hogy ez időben *Franciaország* nyelve, irodalma és divatja egész Európában uralkodó volt. Sőt komoly történészeknél olvashatni, hogy a tatárok is le akarták nyelvökre fordíttatni a franczia *Encyclopaediát*. Az kétségtelen, hogy az európai udvarok és a legkiválóbb írók, Szent-Pétervártól Nápolyig és Londontól Madridig, franczia befolyás alatt állottak. Németországban II. Frigyes, ki gyarló franczia verseire és

Voltaire barátságára büszkébb volt, mint diadalaira és hadseregére, volt leghatalmasabb támasza.

Bécsben, már III. Károly uralkodása alatt, még inkább pedig később a lotharingiai Ferencz által, szintén meghonosult a francia szellem és ízlés. Innen pedig gyorsan elterjedt hazánkra, melynek arisztokrátiája ez időben már sűrűn kereste fel a császári udvart, és egészen otthonosnak érezé magát légkörében.

Azonban a francia nyelv és irodalom ismerete nem volt az udvari és főrangú körök kiváltsága. Kiterjeszté az uralmát *minden osztályra*. Szerény szerzetesek és protestáns prédikátorok, katona-tisztek és vidéki nemesek, képesek valának a francia költészet remekeit magyarra fordítani.

Miként egyébütt, nálunk is, a XVIII. századbéli francia irodalomnak termékenyítő és ébresztő, mondhatnók felriasztó hatása volt. Magában hordotta a nagy mozgalmak élesztőjét. Míg a költői szépségek és az előadás varázsa által lebilincseltek, a hirdetett új eszmék magukkal ragadták a szellemeket.

Nálunk is, abban nyilatkozott hatásuk, hogy *egyszerre* szembetűnővé tették *irodalmi és politikai* hátramaradásunkat; egyszerre fölkellették a vágyat: nemzeti irodalmunk emelésére és politikai intézményeink reformjára.

A francia iránynak már legelső magyarországi képviselője: báró *Orczy Lőrincz* is e kettős hatás alatt áll. 1761-ben gróf Barkóczy Ferencz primáshoz intézett ajánló-levelében írja: »Valamint a francziák nyelveket kipallérozták egy század esztendőnél fogva, a mi magyarjaink is fogják ezeket követni. Megvallom Herczegségednek, én *egész célom* ez volt ezen zavart írásomban, miképen *felébreszthetném nemzetünket írásra.*«

Ugyanő verseiben a szabadságot dicsóíti, bár arról még igen különös fogalmai vannak; a menyiben szerinte a szabadság csak a Schweiczban és Magyarországbán található fel; míg az észak-amerikai szabadságharczot alacsony czélokért indított háborúnak nézi. De egészen *Voltaire* fordítójára ismerünk benne, midőn a népről szól, és *azt nyomorúlt sorsából felemelni törekszik,*

hirdetve: hogy fontossága csak olyan mint a főuraké, sőt nagyobb, mert a nép képezi az állam alapját. Így szól hozzá:

»Te vagy országoknak ki súlyát viseled,
Bőség- s dicsőségét egyedül te hinted.«

És midőn élte alkonyán, (1789. október 14-én) az abaúji főispáni tiszttől búcsút vesz, többi között hangsúlyozza, hogy az alatta épült megyeházzal nem kíván büszkélkedni. »Tudom én, — így szól, — hogy az illetén nagy és címeres épületekre sok ezer szegényeknek véres verejtéke vagyon tapasztva . . . És azért, ha ilyen szemmel nézem ezen jeles épületet, inkább szomorú, mint dicséretes látszatot mutathat.«

Minden tekintetben az ő követője: *Bessenyei György*. Egy felől nyíltan kimondja, hogy a nemzetet egyedül saját nyelvén lehet művelni és egy magyar tudós-társaság felállításáért buzgólkodik. Másfelől Montesquieut és Voltairt fordítja és dolgozza át; eredeti drámáiban a szabadságért elvérző hősök szerepelnek. És tovább haladva egy lépéssel, a vallás terén sem habozik mestereinek elveit érvényesíteni; a vallásnak meghódolását a társadalom exigenciái előtt követelve. »Valamely dogma — így szól egy helyen, a »Természet világa« című dolgozatában — az emberi nemzetnek nyugodalmával és társaságbeli boldogságával ellenkezik, egy sem igaz e világon.«

Körülötte sorakozik az írók és fordítók lelkes csoportja: gróf *Haller László*, *Zoltán József*, *Barcsay Ábrahám*, *Báróczy Sándor*, *Ányos Pál*, báró *Naláczy József*, *Péczei József*, *Szilágyi Sámuel* és mások, kik a francia izlést és eszméket, már Mária Terézia uralkodása alatt, a nemzet művelt részének, úgy szólván közbirtokává tették.¹⁾

¹⁾ Ezen kor irodalmi állapotaira nézve nagy érdekű *Ballagi Aladár*-nak ily című munkája: »A magyar kir. testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére.« Pest, 1872.

II.

Midőn tehát II. József az egyház hatalma és a nemesi kiváltságok ellen a harcot megindította: nem találta egészen készen a szellemeket. Bizonyára jelentékeny volt, úgy az arisztokratia, mint a közép nemesség soraiban, azoknak száma, kik örömmel üdvözölték fellépését és készséggel felajánlották támogatásukat.

Az a felfogás, hogy József császár elszigetelve állott, hogy az egész nemzet ott volt az ellenzéki táborban: mindjárt első tekintetre valószínűtlennek mutatkozik, és a tényeknek sem felel meg.

Hivatalos nyilatkozatokra, vagy az alkalmi költemények dicsőítéseire nem szabad nagy súlyt fektetni. Ugyanannyi felszólalást lehetne idézni, mely az ellenkezőt bizonyítja. Mindamellet figyelmet érdemel az, hogy a hazafias és a magyarságért lelkesülő b. Orczy Lőrincz, fényes megyei közönség előtt, így szólhatott: »József oly nagy fejedelem, kinek nagy erkölcein mívelt s vad népek egyaránt csodálkoznak; ki elhomályosítja az ó-kor Caesarjait, kit mindenek, itt nemzet apjának, ott Tiberiusnak, amott Salamonnak, de legtöbben emberi nemzet szeretőjének neveznek... Boldog, ki ezen fejedelemnek országlása alatt él!«¹⁾

De ily és hasonló nyilatkozatoknál még nagyobb bizonyító ereje van annak a ténynek, hogy a nemzet legfényesebb neveit és legjelesebb fiait találjuk tisztviselőinek sorában; a kiket maga választott meg, s a kiktől követelte, hogy intencióit felfogják, azokat öntudatosan és kérlelhetetlenül hajtsák végre.

Vegyük kezünkbe a »k. k. Hof-Schematismus-t.« És pedig uralkodásának utolsó esztendejéből (1789), mikor műve be volt fejezve, és az egész magyar alkotmány fel volt forgatva.

A legfőbb zászlós méltóságokat: gróf Zichy Károly, gróf Balassa Ferencz és gróf Jankovics Antal viselik.

¹⁾ 1782. nov. 15-én, midőn gróf Teleki Józsefet Ugocsa-megye főispáni székébe iktatta.

Az udvari kancellária élén, gr. Pálffy Károly, gr. Majláth József, gróf Teleki Sámuel állanak.

A főispánok sorában ott találjuk: a Batthyány, Eszterházy, Grassalkovics és Pálffy hercegeket; az Almásy, Batthyány, Brunszvik, Csáky, Erdődy, Eszterházy, Győry, Hadik, Haller, Illésházy, Károlyi, Keglevich, Majláth, Nádasdy, Niczky, Pálffy, Sigray, Sztáray, Teleki és Zichy grófokat; a Bornemisza, Orczy, Prónay, Splényi, Wesselényi bárókat.

A császár által kinevezett *alispánok* névsorában ugyanazon családok fordulnak elő, melyeket azelőtt és azután is, a nemesség bizalma rendszerint élére állított megyéiknek: a Beliczay, Bernáth, Fáy, Ghiczy, Gyürky, Hertelendy, Jankovics, Justh, Majthényi, Máriássy, Marich, Melczer, Muslay, Palocsay, Péchy, Pongrácz, Radvánszky, Ragályi, Reviczky, Simonyi, Szentiványi családok, stb.

És így megy ez végig a közigazgatási, rendőrségi, törvénykezési és kamarai hatóságok összes rangfokozatain. A császárnak csak kivételesen kellett nem-nemeseket, vagy éppen idegeneket alkalmazni.

Már pedig alig lehet állítani, hogy mindezek, vagy ezeknek többsége a hivatalt pusztán kenyérkeresetnek tekintette? hogy készek lettek volna oly kormánynak szolgálni, mely meggyőződésök szerint törvénytelen, és oly rendeletek végrehajtására segédkezet nyújtani, melyeket nemzetökre véstteljeseknek tartottak.

Ellenkezőleg, azt kell hinnünk, hogy a legtöbben közülök belátták az őseiktől örökölt intézmények tarthatatlanságát, a gyökeres reformok szükségességét; és túltették magukat azon, hogy a törvényes formák mellőzésével létesíttetnek; mert jól tudták, hogy a törvényes tényezők, különösen a köznemesség nagy tömegének ellenszegülésén hajótörést szenvednének. Valószínűleg meg voltak győződve arról is, hogy úgy a császár intenciói, mint az általa meghonosított eszmék logikai következményei kizárják az abszolút monarchia megszilárdulásának lehetőségét; hogy tehát előbb-utóbb az alkotmányos intézmények, tisztult alakban, vissza fognak állíttatni.

III.

Ha II. Józsefnek már trónraléptekor nem volt hiány oly férfiakban, kik irányával egyet értettek, és fájdalom nélkül látták romba dőlni egymás után az ősi alkotmány védfalait és épületeit: azoknak száma, uralkodása alatt mindinkább szaporodott. Személyes befolyása és institutióinak szelleme, a felszabadított sajtó és a külföldről akadálytalanul beözönlő irodalom, a híveivel benépesített tanszékek, és végre a hazánkban is meghonosult szabadkőművesek páholyai, — mind közreműködtek a század eszmeinek elterjedésére.

Irodalmunk nem szorítkozik többé a szabadság dicsőítésére: a *demokratikus* eszméket fennen kezdi hirdetni. Leghatározottabban az 1787 óta Bécsben megjelenő »*Magyar Kurír*« és melléklapja a »*Magyar Músa*.« Nemcsak hogy József intézkedéseit magasztalja, és a franciaországi mozgalmak iránt élénk rokonszenvet tanúsít; hanem következetesen ostromolja és ostorozza az arisztokrátiát, sőt czélzatosan gyűlöletet igyekezik felkölteni az iránt. 1787 elején »Bécsnek tüköre« cím alatt a székváros ismertetése jelent meg, mely a társadalmi állapotok jellemzésére is kiterjeszkedett.

Gúnyosan szól arról az időről, mikor »a legaranyosabb öltözet és a legfényesebb liberia« tették a legnagyobb érdemet. Örömmel mondja: »Ezek az idők már oda vagnak. A régi pergamének és az új köntösök nem nyerik meg többé a Monarkha előtt való kedvességet, nem formálnak just a tisztségekhez és nem támasztanak a köznépből felborzasztó tiszteletet.« Majd elmondván, mennyi alkalma van Bécsben »a született gavalélnak« arra, hogy magát kiművelje, megjegyzi »ha mindezek mellett is semmire kellőnek nő fel, valósággal méltó jussa legyen az embernek, hogy az ilyen embert megútálja.« És kiemeli, »hogy a valóságos nemesek sokkal többre becsülik a városi tudósokat, mesterembereket, kereskedőket, mint a haszontalan nemeseket.«

Irányzatosabb egy másik közlemény, mely félévvel utóbb (1787. augusztus 4-én) jelent meg: »A közönséges nemes ember testestől lelkestől megvizsgáltatik egy katekismusba.« A káték

alakjában, melyet ez időben gyakran használtak politikai eszmék tárgyalására, kérdések- és feleletekben van szerkesztve. Azokra a kérdésekre: mit hisz, reméll és szeret a nemes ember, a maró gúny hangján, a szenvedélyes gyűlölet sugallta feleletek hosszú sorozata következik. Csak néhányat emelek ki azokból, melyek arra vannak hivatva, hogy az alsó néposztályokra közvetlenül hatást gyakoroljanak.

A nemesek azt hiszik, hogy »az ő ereken másforma vér foly, mint a közönséges emberekben.« Azt *reméllik*, hogy »ha az ő jószágaikban levő parasztnak bőrröket lehúzzák is, ismét más nő helyébe.« Szeretik »az olyan tiszt-tartókat, kik az ő jószágaikban a paraszttal minden könyörületesség nélkül bánnak;²⁾« és »jobban szereti paripáját mint szolgáját« stb.

A *szépirodalmat* is, mely leginkább a bécsi »Magyar Músa« és a kassai »Magyar Múzeum« hasábjain talál tért; sőt még az azon korbéli papi írók műveit is, erősen átlengi a kor eszméinek fuvalma.

A classicaei iskolához tartozó *Virág* sem tud szabadúlni attól. Szintén keres alkalmat arra, hogy az őseinek érdemeiben büszkélkedő arisztokrátiát megrója. Példa erre a »vitéz gróf Nemes György dicséretére« (1789) írt költeménye, melyben miután hőst megéneklé, kor- és rangtársai ellen fordul:

»A sok vitéztelen vitéz őseibe
Kérkedett szüntelen örökségibe.
Óh dicsőségtelen dicsőség! Kész csúfság,
Mihelyt erre fakad a nemes ifjúság!
Az érdemek szülik a szép dicsőséget,
S azokból is vesz az igaz fényességet.
Egy kézből másikba nem száll örökségül.«¹⁾

Verseghy, ki néhány év múlva a Marseillaiset fogja lefordítani, Voltaire tanulmányozásával tesz erre előkészületet. A »Teremtésről« írt tankölteményében egészen annak hatása alatt áll.²⁾ És ezt nem titkolja. »A magyar Henriaszról« lelkesülve írja Péczelihez intézett költői levelében: hogy midőn azt kezébe

1) Magyar Múzeum. I. 353. l.

2) Az első ének megjelent a Magyar Múzeum II. kötetében.

veszi, szemében »titkos tűz lángja lobog«, és midőn olvassa, könyvei »mint a zápor« hullanak. Mire így fohászodik :

»Bölcs természet, szülj ily okos Voltéreket,
Bár eretnek lész is, csak ily eszüeket! . . .
A Helikon-hegye nálunk is zöldüljön,
Az igaz bölcseség a tetején üljön.«¹⁾

Ányos, a mélabús és önmagával meghasonlott pálos, megfeledkezik lelkének kínjairól, hogy a szabadságot énekelje meg, melyben a természet elidegeníthetetlen adományát látja. »Egy jó barátjához« (1781. június 25-kén) intézett költői levélben megőrja Cromwellt, ki csak azért szabadította fel Angliát II. Károly zsarnoksága alól, hogy »önnön békóján lássa polgárait,« és Caesart, ki hatalmát a köztársaság megbuktatására használja fel. Mire így szól:

»Óh arany szabadság, hogy szülsz ily fiakat,
Kik ellened merik szegezni karjokat?
Hiszen a Természet kit-kit pályájára,
Szabadon helyzetet élet piaczára . . .
Ki foszthat meg tehát szívünk ily kincsétől,
Hogy életünk függjön másnak kegyelmétől?
Ha csak a Természet szentelt törvényeit
Össze nem tapodja, Végzések rendeit!«²⁾

Erőteljesebb és szenvedélyesebb hangon szól *Bacsányi*, ki- nek művei visszatükrözik a francia forradalom legelső fellobbanásait. Valószínűleg az október 5-iki versaillei eseményekről érkező hírek hatása alatt, írta a »Franciaorsági változások« című versét:

»Nemzetek, országok! Kik ma kelepceben
Nyögtök, a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vas igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyotoknak felszentelt hóhéri.
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!«³⁾

¹⁾ A költemény, mely csak a kezdőbetűkkel (V. F.) van jelelve a »Magyar Músa« 1787. július 4-ki számában jelent meg.

²⁾ A Magyar Múzeumban. I. 350. l.

³⁾ A Magyar Múzeum II. kötetében (1791) jelent meg; de 1789-ben iratott, mint a vers címe alá helyezett évszám mutatja.

Kevéssel utóbb pedig egy nyílt levelében írja: »Láttuk... a etapodott francia népet bectelen álmából felébredni, a filozófiának világitó szövétneke által méltatlan bitangoltatásán szeméit felnyitni, s gyalázatos lánczait szélyvel tépni.«¹⁾

A levél, melyben e sorok előfordulnak, gróf *Forgách Miklóshoz* van intézve, kiről *Kazinczy* is nagy tisztelettel szól, megjegyzevén, hogy »a jobb fők nagy becsülője;« és kinek előbb *Hajnóczy József* volt, utóbb pedig éppen *Bacsányi* lett titkára. És vele az arisztokrátiának számos más tagjai is rokonszenveztek, összeköttetésben állottak ezen írókkal, sőt anyagi áldozatokkal is támogatták őket, vagy részt vettek irodalmi munkásságukban. Éppen a »Magyar Muzeum,« mely az idézett közleményeket tartalmazta, áldozatkész pártfogót bírt a lelkes gróf *Széchenyi Ferenczben*, ki, midőn kiadói meg akarják szüntetni, a költségek fedezésére ajánlkozik.²⁾

És csakugyan úgy *Széchenyi Ferenczet*, mint vele együtt *Balassa Ferencz*, *Batthyányi Alajos*, *Fekete János*, *Illésházy István*, *Sztáray Mihály* és *Török József* grófokat; a *Podmaniczky* és *Prónay* bárókat; *Izdenczy* államtanácsost; *Balog Péter*, *Bedekovics*, *Beöthy*, *Bezerédy*, *Latinovics*, *Pogány* és *Szulyovszky* tanácsosokat; *Márjásy*, *Spissich*, *Szatmáry* és *Szily* alispánokat — a legradicálisabb röpiratok szerzői, mint rokonérzelmű férfiakat mutatják be.³⁾

Ekkép II. József uralkodásának végszakában, az arisztokrátiának, a magasabb képzettségű közép-nemességnek és az irodalom munkásainak nagy része meg volt hódítva a kor szelleme által. De a köznemesség tömege akkor is az volt, a mi egy fél-századdal utóbb, mikor a »Nem adózunk« jelszó nagyobb csáb-erőt gyakorolt rá a kor eszméinél és az ország érdekeinél. A világot foglalkoztató kérdések felől sejtelve sem volt. Egészen jól érezte

1) 1790. június 20-án. Ki van adva a M. Muzeum II. 162. l.

2) Szirmay munkájához írt jegyzeteiben.

3) A M. Muzeum kiadói által 1791. szeptember 21-én közrebo-csátott »Tudósítás«-ban.

4) A *Laczkovics* és *Martinovics* által szerkesztett »Status Regni Hungariae Anno 1792.« 23. l. »Discussio Oratoria.« 23. l.

magát az ősi alkotmány sánczai között. Nem tudta belátni, miért kellene onnan kivouúlnia, vagy másokat oda befogadnia. Szent-ségtelen merényletnek tartotta azon jogok és kiváltságok érinté-
sét, melyeket őseik vérökkel szereztek, és a szent királyok pecsés-
tes diplomákban erősítettek meg. A zajos megye- és országgyű-
léseket a legtökéletesebb politikai intézményeknek tekintette. Abban, hogy jobbágyait kedve szerint zaklathatja, kihágásai büntetlenek maradnak, és pereit évtizedeken át elhúzhatja: a szabadság netovábbját szemlélte.

Igen természetes, hogy ezen tömeg József császár minden újításainak elleneszegült. De talán még ezt is sikerült volna le-
küzdöni.

Azonban II. József nemcsak azt a hibát követte el, hogy oly intézményeket akart meghonosítani, melyek a nem-
zet múltjával és tényleges állapotaival nem állottak öszhang-
záshan.

Ez az idealista tévedése, és koráé, mely a históriai fejlődés
útján származott bajokat, ezen fejlődéssel szakítva, hitte meg-
szüntethetni. József e mellett nem ismerte, vagy elmellőzte a
politika legegységibb szabályait. Impraktikus is volt. Az eszmék
hatalmát túlbecsölve, nem kímélt semmi érdeket és semmi meg-
győződést. Megtámadta azoknak szent meggyőződéseit, kik talán
készek lettek volna feláldozni érdekeiket; és azoknak érdekeit,
kiknek nem voltak ily meggyőződéseik.

Magyarországban, hol a kath. clérus oly hatalmas és művelt,
a tömeg oly műveletlen és könnyen vezethető volt: lehetett a clérus
ellenére felülről rombolni, vagy alülről forradalmat idézni elő;
de nem volt lehetséges állandó épületet emelni, vagy egésztéges
állami fejlődést biztosító mozgalmat indítani.

A clérus, mely egyházát a fejével való kapcsolatban és jo-
gaiban megtámadva, sőt Voltaire tanítványai által a keresztény-
séget alapjaiban fenyegetve látta, ekkor még szorosabban
csatlakozott az ősi intézményekhez. Eddig dynastikus volt. Ezen-
túl *conservatív* is lett.

IV.

Midőn II. József, 1790. január 28-án kelt rendeletével, összes újításait — a vallási türelemre, a jobbágyok viszonyaira és a lelkészségek rendezésére vonatkozó intézményeit kivéve — visszavonta: ezen eseményt az ország minden részeiben kitörő lelkesedés üdvözölte, mely több megyében a köznemesség elfojtott haragjának vad kitéréséivé fajult. A József által felállított közigazgatási hivatalok irományaiból máglyákat raktak. Azokat, kik József alatt hivatalt viseltek, vagy a német ruhát nem siettek letenni, szitkokkal és bántalmakkal illették.

A szabadelvű irány hívei nem tettek kísérletet szembe szállani a hatalmas mozgalommal; őket is elidegenítette volt József, minden korlátokon túllépő reformjaival. Különösen az írói körökben, melyek nem kevésbé lelkesültek a magyarságért, mint a szabadságért, nagy visszatetszést szültek a német nyelv behozatalára vonatkozó rendeletei. Egyébkint, úgy látszik, nem ismerték fel a mozgalom horderejét. Nem hitelhették el magukkal, hogy II. József reformjainak visszavonása egyértelmű a korábbi állapotok helyreállításával. És nem is gondolhatták, hogy épen azon pillanatban, mikor az újkor eszméi Franciaországban teljes diadalt aratnak: Magyarország a középkori intézményekhez térjen vissza. II. *Lipót* személye is bizalmat keltett bennök; mert ismeretes volt előttük az a nagyszabású reform-tevékenység, melyet mint Toszána nagyhercege kifejtett volt.

A közörmőt tehát, mely a korona visszaküldése, a megyéknek alkotmányos jogaikba való visszahelyezése és II. *Lipót* első kormánynyilatkozatai következtében az országot eltölté, semmi sem zavarta meg. Csak gyéren és szerényen tört elő néhány óvó szótat.

Így például »Abauj-megye örömnünapére« a »Magyar Muzeum« hasábjain megjelent üdvözlő költemény figyelmezteti a rendeket:

»Szemfüles vigyázás kövessc hívséged,
Hogy el ne ragadjon régi hevességed!«

Egy másik költő pedig egyetértésre int:

»De még hajnalodunk, messze vagyon delünk,
Nyissuk fel szemeink, mert nagyot eshetünk...«

Mind e győzelem semmi, ha nem tudunk,
 Versengvén, élni okosan gyümölcseivel.
 Egyes szívvvel azért: pap, nemes, úr, paraszt
 Egy lélekkel!.. 1)

Bacsányi és társai sem aggódtak, sőt határozottan felléptek a magyar nyelv országos használata és a magyar tudós-társaság tervével.²⁾ »Most van az ideje — írja 1790. június 20-án a gróf Forgách Miklóshoz intézett levélben, — hogy atyáinknak hibájakat kipótoljuk; és a mit ők elmúltattak, vagy talán akkor még nehezen cselekedhettek, helyre hozzuk; hazai nyelvünket a maga méltóságába helyeztessük, és ez által hazánk örökös boldogságának talpkövét megvessük. Az egek, kik szomorú sorsunkon már valahára szánakodni látszatnak, olyan fejedelmet adának... ki a maga népének nem nyomorgató ura, hanem a törvénynek értelme szerént való igaz kormányzója, jóltevő atyja lenni akar... Most vagy talán sohasem!«

Nem csüggedtek tehát. Nem hagytak alább tevékenységökben. Sőt ez még szélesebb kiterjedést nyert. És mivel az időszaki sajtó a politikai discussiókra sem elégséges, sem alkalmas tért nem nyújtott: *röpiratokban igyekeztek a szabadelvű eszméket terjeszteni és védelmezni.*³⁾ Ezek sűrűn jelentek meg. És mivel az ellenpárt is követte a példát, élénk és mozgalmas politikai élet indult meg, a melynek még hazánk nem vala színhelye. És ezen mozgalomban annyi kitartást és sokoldalúságot, a pártok mérkőzéseiben annyi fegyelmet és ügyes taktikát fedezünk fel, a mit a XVIII. századbeli magyar politikusoktól alig váránk.

Az első, ki II. Lipót trónralépte után »a szabadság és egyenlőség« eszméiért a küzdtéren megjelent: egy *főúr, gróf Batthyány Alajos* volt. Személyéről alig tudunk egyebet, mint azt, hogy ekkor 37 éves volt,⁴⁾ és az országgyűlésen, a főrendek

1) Az egyik B., a másik Sz. betűvel van jelölve. Magyar Múzeum II. 57. l.

2) Ugyanott. 159. l.

3) Az 1790—5. közötti időben megjelent röpiratoknak száma meghaladja a *háromszázat*. Legteljesebben a M. N. Múzeum bírja azokat.

4) Nagy Iván I. 252. l.

tábláján néhányszor felszólalt. ¹⁾ Egyébiránt, úgy látszik, életét visszavonúltságban töltötte. Mikor 1818-ban a halál elérte, a »Tudományos Gyűjtemény« szerkesztői csak annyit tudnak róla följegyezni, hogy »deák és német nyelven kiadott elmés munkáival különös tekintetet szerzett magának.«

Pedig elvtársai előtt a legnagyobb tiszteletben állott, — a magyar mágnások ékkövének címезték¹⁾ — és négy röpirata, mely »*Ad amicam aurem*« cím alatt 1790. és 91-ben, névtelenül megjelent, kortársait soká foglalkoztatta.

A szabadelvű párt valóságos programját tartalmazza, mely azt híven jellemezi, a külföldi literatúrából kölcsönzött, még ki nem forrott eszméivel; emelkedett aspirációval, de sok zavar- és ellenmondással; helyes nézetek és célszerű javaslatok mellett, paradox tételek, és impraktikus tervekkel.

Nem rendszeresen kidolgozott munka áll előttünk. Rhapsodikus gondolatokat és reflexiókat kapunk, a kor összes politikai vonatkozású kérdései felől. Mindegyikre kiterjeszkedik, egyet sem tárgyal kimerítően. Sem a tartalom, sem a formában nem törekszik összefüggésre. Sőt az egyes füzetek fejtegetéseiben ellenmondásokra akadunk.

Hangja higgadt. Kivéve akkor, mikor a jezsuitákról szól. A francia encyklopaedisták által e társaság ellen megindított mozgalom hullámai most értek hozzánk, mikor már nem volt tárgya; mikor a társaság rég fel volt oszlatva. Egyébként sem szenvedély, sem hazaszeretet nem szól a munkából; csak erős elméleti meggyőződés.

A népfelség elvéből indul ki. Az államokban — szerinte — a főhatalom eredetileg a népnél volt. A papok gondolták ki azt, hogy a királyok hatalma Istentől ered. A fejedelem és az állam egyenrangú hatalmak. A nép szabad legyen; de a fejedelemnek is kellő hatalommal kell felruházva lenni. Ha a fejedelem és nép összeütközésbe jó egymással, az előbbinek kell meg-

¹⁾ Egyik beszédét, melyet a vallási kérdésben tartott, tisztelői magyar és német nyelven kinyomatták.

²⁾ »*Gemma inter hungaricos magnates*« a Martinovics - Laczkovics-féle »*Discussio Oratoria*« 1793-iki röpiratban.

hajolni a közakarat előtt, melynek érvényesülését vétőjával nem gátolhatja meg. Mindazáltal a nemzetgyűlést, ha a fejedelem törvényes hatalmát megtámadja, feloszlathatja.

A fejedelemnek legfőbb kiváltsága, hogy nem lehet felelőségre vonni. Törvénytelen intézkedéseieért a kormányférfiak felelősek. ¹⁾ Ezzel azonban meg tudja egyeztetni azt a felfogását, hogy a népnek jogában áll a fejedelem túlkapásainak erőszakkal is ellenszegülni; és akkor jogában áll visszaállítani »a kezdetleges államformát.« ²⁾ Hogy ez alatt a köztársaságot érti, nem mondja ki világosan. De hogy erre célloz, és ez iránt rokonszenvet is érez, megérteti az a figyelmeztetés, hogy azon esetre, ha az állam megszabadult a monarchiai kormányformától, minden áron meg kell akadályozni az arisztokrátiának uralomra emelkedését.

A francia forradalomról is szól, és intő például állítja az uralkodók elé, kik népeiket elnyomják. Kiemeli, hogy a népek ellen a katonaságban hiában keresnek oltalmat. Azt is ajánlja nekik, hogy szünjenek meg katonák lenni; a mihez azt a sajtószertű tanácsot csatolja, hogy kereskedők legyenek; ³⁾ a mivel talán azt akarja mondani, hogy inkább a kereskedés előmozdítására, mind a hadseregek kifejlesztésére irányozzák figyelmüket.

Egyébkint szükségesnek látja, hogy a hadsereg az államnak, s ne a fejedelemnek legyen esküvel lekötelve; a hadparancsnokokat is a nép válassza. Általán a tisztviselők választására a népnek döntő befolyást kíván biztosítani; és pedig azon különös módozatot ajánlja, hogy az országgyűlésen azok közül, kik valamely hivatalra alkalmasak, hármat kell kisorsolni, s a fejedelem elé terjeszteni. A kitüntetések, rendjeleket stb., szintén az országgyűlés, ne pedig a fejedelem adományozza.

Az egyenlőség elvét elfogadja; de csak »a mennyire a kormányforma engedi.« A nemesség a barbár őskor maradványa; a kiváltságok »a zsarnokok rút találmányai.« A közterhet aránylag kell az összes polgárok között megosztani. A nem-

¹⁾ »Non principi, sed illis qui potestatis exequentis administrati sunt.«

²⁾ I. 22. 1.

³⁾ »Principes militis personam exuant et mercatoris induant.«

nemesek is minden hivatal elnyerésére, és nemesi birtokok szerzésére képesek legyenek. A javak egyenlő felosztását nem követeli; de a majorátusok, fiúsítások s más hasonló intézmények megszüntetése által elő kell mozdítani a nagy birtokok feldarabolását. Még a jobbágyi tartozások megszüntetését sem sürgeti; a jobbágyok sorsának javítására csak azt kívánja részökre biztosítani, hogy teljes szabadsággal költözködhessenek, és tartozásaikat egység útján megválthassák vagy szabályozhassák.

Részletesen szól az országgyűlés, igazságszolgáltatás, népnevelés, közegészség- és szegényügy rendezéséről; az ipar és kereskedelem emeléséről sat.

A *vallási* kérdéseket több helyen tárgyalja. A vallás -- szerinte -- a köz- és magánboldogság alapja. Ha valamely államban csak egy vallás van, a közbéke érdekében meg kell akadályozni más vallások meghonosulását. De ha már több vallás honosult meg, az állam mindegyik irányában semlegesén viselje magát, és ne avatkozzék ügyeikbe. Ily előzmények után igen különösen hangzik az a követelése, hogy a püspökök ne fogadjanak engedelmességet a pápának, és mondjanak le »ultramontán tévelyeiről.« Megtámadja a papi nevelést, a coelibátust, a szerzetesi fogadalmakat, bűjtöt, tizedet, a szent-székek hatóságát. Végre az egyházi javakat állami javaknak tekinti.¹⁾

E röpiratoknak egyik feltűnő sajátága, hogy Magyarországra és annak különleges viszonyaira, szükségére sehol sincsenek tekintettel, sőt a négy füzetben alig találjuk Magyarországot egykét helyen megnevezve. Minden általánosságban van kifejezve. És e röpiratokat Lissabonban csak úgy meg lehetett volna írni, mint Pozsonyban.

XVIII. századbéli magyar reformerjeink át voltak hatva attól a tudattól, hogy hazájuk intézményei ellentétben állanak az ember természetes jogaival, meg nem egyeztethetők a társadalom

¹⁾ A kath. clérus részéről *Szeitz Leo* szerzetes felelt »Ad amicisimam aurem« című röpiratban, a melyre Batthyány ellenészrevételeit »Ad utramque aurem« cím alatt bocsátotta közre. Ezek közül kiemeljük, hogy »Voltairianus«-nak neveztetvén ellenfele által, a legnagyobb kitüntetésnek akarja tekinteni ez elnevezést.

feladataival és fenyegetik az állam fennállását. De nem arról gondolkodtak, mikép lehetne *ezezen* a bajokon legbiztosabban segíteni. Azon törték fejöket, mily intézmények állanak *leginkább üszhangzásban* az ember jogaival, a társadalom feladataival és az állam érdekeivel. A felemelendő Magyarország helyett egy ideális állam lebegett szemök előtt.

Tanítványai voltak ök azon francia politikai iskolának, mely általános érvényű doctrinákban és chablonszerű alkotmányos formákban kereste a társadalmi bajok gyögszerét.

V.

II. *Lipót* bírta bátyjának jeles tulajdonságait, hibái nélkül. Korának színvonalán állott ő is. Népeinek javáért lelkesedett ő is. E mellett bírta azt a tulajdonságot, a melyre az uralkodóknak nem kevésbbé van szükségük: tisztelte mások meggyöződéseit, jogait és érdekeit. Toscánában gyökeres átalakítást vitt keresztül, erőszak nélkül; nem is találkozott ellenszegüléssel, és nem kellett művének romjai felett könyeket hullatnia.

Jól ismerte új országainak állapotát, a magyarországi viszonyokat is. El volt határozva a törvényes formákat tiszteletben tartani, és megnyugtatni a felháborodott nemzetet. De szilárdúl el volt határozva arra is, hogy igyekezni fog a reformokat törvényes úton vinni keresztül. Erélyt nagy önmegtagadással párosított.

Midőn az országgyűlés oly hitlevelet terjesztett elő, mely József császárt törvénytelen uralkodónak akarta kijelenteni, és a jobbágyokat még a Mária Terézia által biztosított előnyöktől is meg akarta fosztani: határozottan kinyilatkozttatta, hogy más hitlevelet nem fogad el mint azt, a melyet III. Károly- és Mária Teréziának terjesztettek elő.

Másfelől azonban országgyűlési előadásai a reformok terén a legszerényebb igényekkel léptek elő. Jól tudta, hogy — miként utóbb Széchenyi hangoztatta — »legfontosabb az első részt ütni az alkotmány sánczain.« A közteherviselés elvének és a nem-nemesek hivatalképességének kimondására nem lehetett gondolni. Csak annyit kívánt a rendektől, hogy az adóügy rendezése által

könnyítsenek az adózó nép terhein ; hogy a jobbágyoknak a személyes szabadságot és a javaikkal való rendelkezés jogát biztosítsák ; végre, hogy a nem-nemesek a kamarai tisztségeket, a kormány-székeknél pedig a tanácsosi rangnál alacsonyabb hivatalokat nyerhessék el.

És csakugyan ezen mérsékletnek meg volt a maga hatása. A Batthyány által fejtegetett elméletektől, igaz, nagyon távol állanak az 1790/1-iki országgyűlés alkotásai. De a rendek nem zárkóztak el a reformok szükségességének felismerése elől. A királyi kívánatoknak megfeleleltek, és a közélet minden térein keresztülvieendő reformok tanulmányozására országos bizottságokat neveztek ki, melyek munkálataikat a legközelebbi országgyűlésnek terjeszték elő.

A szabadelvű irány emberei megelégedtek ezzel az eredménnyel. Nem tettek kísérletet többet erőszakolni ki, nehogy a keveset is kockára tegyék. A deputátióktól sokat vártak ; annál inkább, mert ügyes taktikával, bizonyosan a király támogatása mellett, a legfontosabb bizottságoknak oly összeállítását tudták kivinni, mely nekik túlnyomó befolyást biztosított.

A *közjogi reformok* kidolgozásával megbízott deputatio elnökévé gróf *Batthyány József* bibornok választatott. Ez megnyugtatta a clérust és a conservatíveket. De a szabadelvűek előrelátták, hogy az agg főpap, koránál, magas rangjánál és főpásztori elfoglaltságánál fogva, a hosszas tanácskozásokban nem fog részt venni, és azok vezetését gróf *Zichy Károlynak*, a József alatti országbírónak engedi át. Elnöklete alatt ott találjuk gróf *Forgách Miklóst*, báró *Prónay Lászlót*, *Baloghot*, *Bedekovicsot* és *Pogányt*, kiket elvtársaik közé soroznak a szabadelvű írók.

Az úrbéri, magánjogi és tanulmányi bizottságoknak összeállítására a szabadelvű pártra szintén előnyösen ütött ki.

A király ezek után megnyugtatta szentesítette az alkotott törvényeket ; azon reményben, hogy bizottságok munkálatai a kor igényeinek meg fognak felelni. Együttal azon volt, hogy a jövő országgyűlésig a szellemeket a reform eszméinek megnyerje, s ezeknek békés keresztülvitelét előkészítse.

Ezen cél elérésére hathatósan közreműködtek a szabadelvű irányíródalmi képviselői, kika József császár halála óta megindított

tevékenységet az országgyűlés befejezése (1791. márczius 13.) után is ernyedetlenül folytatták.

Azonban a szabadelvű politikusok ekkor már két csoportra oszoltak. Egy részök a reformok higgadt megvitatásában és óvatos megvalósításában látja a viszonyok jobbrafordulásának biztosítékát. Mások ellenben nem hajlandók türelemmel várni be az eszmék lassú megérlelődését; a francia forradalom hatása alatt, szenvedélyeik és érdekeik által vezetettve, szélsőségekre ragadtatják magokat.

Amazok soraiban *Hajnóczy* a legkiválóbb. Az utóbbiak között *Laczkovics* és *Martinovics* ragadják magukhoz a vezérszerepet. De csakhamar egyesülni fognak mindhárman, hogy rövid szövetségük a vérpadra vezesse őket.

VI.

Hajnóczy József 1750-ben született. Atyja, Aszódon evangélikus lelkész, művelt szellemű férfiú volt, ki sokat olvasott, és esti órákban családjának tudományos munkákból — egyszer például Magyarország történetéből, másszor Savoyai Eugen életrajzából — felolvasni szokott. A vidék protestáns mágnásai előtt s tekintélynek örvendett. Egyetlen fiát gondosan, és — miként hozzá intézett leveleiből¹⁾ látjuk — szigorúan nevelte. Magasabb kiképeztetése végett Pozsonyba küldötte, hol az evangélikusok főiskolájában 1771-ben, a jogi tanfolyamot elvégezte. Ügyvédnek készült, minthogy ez időben előtte, mint protestáns és nem-nemes előtt, a politikai pálya el volt zárva. És *Hajnóczy* anyja, midőn gyermekének jövőjéről, a szülői szeretet által táplált phantasiájában, fellegvárakat épít, legmerészebb vágyai sem érnek magasabbra, mint odáig, hogy fiából valamelyik királyi városban »ügyes jegyző vagy épen tanácsnok váljék.«²⁾ Azon-

¹⁾ *Hajnóczy*, szüleinek számos leveleit (1768—1787) kegyelettel megőrizte. Irományaival a kir. ügyigazgató által lefoglaltatván a kir. tábla levéltárába, s innen 1876-ban a M. N. Múzeum könyvtárába jutottak.

²⁾ Anyjának több levele a lefoglalt irományok közt 1776. december 7-én írja: »Es were das schön genuch wen du ein mahl in den groszen Stelthen ein geschikter Notari oder Rathsher sein köndest.«

ban a városok szűkkörű hivatalai nem gyakoroltak reá vonzerőt. Az ügyvédi teendők iránt sem érezett rokonszenvet; úgy látszik, egyenes lelke fellázadt azon visszaélések ellen, melyekre a jogi viszonyok akkori szabályozatlansága tág kaput nyitott. Erre látszik utalni atyjának egy későbbi levele, mely fiának fejéből ki akarja verni »azt a haszontalan előítéletet mintha a becsületes ember nem lehetne jó ügyvéd.«¹⁾

Ily körülmények között szívesen fogadhatta gróf *Forgách Miklósnak* ajánlatát, ki őt magántitkárául fogadta.²⁾ Azonban a Scyllába esett, midőn a Charybdist akarta kikerülni. A magyar műveltségű és felvilágosodott főúr bizonyára nemesen bánt vele. De a nagy terjedelmű birtokok urának számos és bonyolult pereit voltak, a melyekkel a titkárnak kellett vesződni. Ez nem volt kedve szerinti foglalkozás. Már rövid idő múlva szabadúlni vágyott. És hajlandó volt báró *Orczy Lőrincznek* szolgálatába menni át. Szülei ismételve intették, hogy legyen kitartó, egy pár esztendeig tűrjön; figyelmeztették, hogy urából maholnap cancellár válhatik.³⁾

Egyébkint a gróf sem volt vele egészen megelégedve. Nem hallgatja el, hogy hivatalos teendőiben nagyobb buzgalmat várt volna tőle. Másrésről azonban meleg szavakkal fejezi ki elismerését »erkölcsi tulajdonai iránt, melyek tökéletesebbek már nem is lehetnének.«⁴⁾ És nemcsak akkor, midőn Hajnóczy 1778 tavaszán Pestre megy, hogy a városnál aljegyzői hivatalért pályázzon, ajánlotta fel neki pártfogását, hanem később is, mindvégig úgy szólván baráti jó akaratot bizonyított iránta.⁵⁾

Hajnóczy nem nyerte el a hívatalt, melyet keresett. Ennek következtében csak urat cserélt. 1779 elején, mint gróf *Széchenyi Ferencz* ügyvédjével találkozunk vele. A gróf, ki

1) 1781. april 19.

2) 1775-ben már Forgáchnál találjuk.

3) Atyjának és anyjának 1776-iki levelei.

4) Landgrafnak, a gróf egyik tisztjének 1778. május 30-án Hajnóczyhoz Pestre írt levele.

5) Tanúskodik erről például a grófnak egy 1785-ik évi levele, melyet ismertetni fogok.

hazai közművelődésünk körül oly nagy érdemeket szerzett, ekkor 25 éves volt, de már több év óta a dunántúli kerületi ítélőtáblánál ülnöki hivatalt viselt. Közte és titkára között csakhamar szívélyes viszony jött létre. Szellemi irányuk rokonsága szolgált kapszúl. Mindketten ismerték és élvezték a nyugati nemzetek irodalmát; mindketten meleg kegyeletet tápláltak a nemzeti múlt emlékei iránt. És alig tévedünk, midőn felteszszük, hogy Hajnóczynak befolyása volt azon nemes eszme felkarolására, melyet a lelkes gróf egyik életcélül tűzvé ki, oly fényesen valóstított: összegyűjteni a hazai irodalom termékeit és történelmünk szétszórt emlékeit.

Hajnóczy, — bár történelmi irodalmunk előtt tevékenységének ez iránya mindekkorig teljesen ismeretlen maradt — a múlt századbeli magyar történetbúvárok között a legbuzgóbbak és legavatottabbak egyike vala; és első a világiak közül, a ki a történelmi emlékek gyűjtésére adta magát, a mely téren a jezsuita történészek: *Hevenessy, Kaprinay, Pray* és *Wagner* halhatatlan nevet szereztek volt maguknak. Míg ezek, állásuk természeténél fogva, főleg a kormányiszékek és az egyházak levéltáraiban kutattak; Hajnóczy előtt, saját és urának összeköttetései által, megnyíltak a megyék, városok, főurak levéltárai és a köznemesek féltékenyen őrzött leveles ládái.

Oklevélgyűjteményének fennmaradt — Múzeumunk könyvtárában őrzött — töredékeiben figyelemmel kísérlhetjük búvárlatainak *tizenhét év* lefolyása alatt létesített eredményeit; melyek egyébkint nemcsak saját nagyszabású oklevéltárát gazdagították, hanem, azon korban ritka közlékenysége által, a többi gyűjtőknek is rendelkezésére állottak. ¹⁾

Első nyomára oklevélgyűjtői munkásságának 1777. december 10-én akadunk, mikor Nyitrán peres iratokhoz mellékelte okleveleket másol le. A Forgáchok gazdag levéltárában is kutat

¹⁾ A Nemzeti Múzeum könyvtárába Széchenyi Ferencz, Kovacsics és Jankovics gyűjteményeivel Hajnóczynak több kézírata jutott. Lefoglalt irományai között is számos Árpádkori oklevélnak másolata található. És a XVIII. századbeli okmánygyűjtemények mindegyikében találunk másolatokat a »Collectio Hajnócziana«-ból.

és másolatot vesz Forgách Zsigmond nagyérdéktű nádori protocollumáról. ¹⁾ Két évvel utóbb, mikor Horpácson lakik és gyakran időz gróf Széchenyinél Kőszegen, megfordúlva a környékbeli nemeseknél, több és kedvező alkalma nyílik búvárkodási hajlaimainak megfelelni. 1779. ápril 24-én a soproni tanácsosok városuk gazdag levéltárából hoznak Horpácsra okleveleket a grófnak. Hajnóczy lemásolja azokat. A következő években Kőszegen, Nemeskéren, s különösen a Zarka-család levéltárából másol nagyszámú okleveleket.

És ezen másolásokat oly pontossággal és szakavatottsággal eszközzi, a melyre csak külföldi publicatiók szolgáltathattak példányokat. Betűhíven másolja le az okleveleket. Leírja a hártya vagy papír minőségét, a pecsétet és a zsinórt vagy szalagot, melyről lefügg. Jegyzetekben magyarázza a helyneveket. Sőt a szövegben előforduló családtani adatokat leszámazási táblázatokban állítja össze. Végre hazai oklevélgyűjtőink között ő az első, kinél nyomára akadunk anuak, hogy minden másolatot összeolvasott az eredeti oklevéllel, a minek, valamint a másolásnak napját, mindígg feljegyzí.

Ily munkásság közepette telt el négy esztendő. ²⁾ 1783. nyarán gróf Széchenyi Ferencz, József császár által, Horvátország báni helyettesévé nevezetett. Midőn szülőföldjéről távozott, Hajnóczy mint titkár kíserte őt. Horvátországi tartózkodásukat nem mulasztották el a hazai történettudomány érdekében értékesíteni. Zágrábban a horvát és tótországi gyűlések végzéseit másolták le, a melyeket utóbb összes jogtudományi íróink között Hajnóczy használt fel első. ³⁾ 1784. márczius utolsó és ápril első napjaiban Biszákon a Draskovicsok ősi várában mulattak. Gróf Draskovics János dús levéltárát rendelkezésükre bocsátja, melyből a fárad-

¹⁾ Ezt említi 1792. márczius 14-én Kovacsicshoz intézett levelében.

²⁾ Hajnóczy, utóbb 1792. márczius 1-én írja Kovacsicsnak, hogy a mit 1782-ig másolt, az a gróf Széchenyi Ferencz gyűjteményben ís megvan. Tehát H. maga számára másolt.

³⁾ Ezek először most látnak napvilágot a »Magyar Országgyűlési Emlékek« között.

latlan Hajnóczy néhány nap alatt mintegy száz, XIII—XV. századbeli darabot iktat gyűjteményébe.¹⁾

A következő évben, midőn József császár az országot tíz kerületre osztotta, a pécsi kerület királyi biztosává *Széchenyi Ferenczet* nevezte. E minőségben Somogy, Baranya, Verőcze és Szerém-megyék kormányát vezette. Hajnóczyt ekkor biztosi titkárrá nevezte. Főnökének teljes bizalmát bírta, s mint a hozzá intézett levelekből megítélhetjük, az ügyek vezetésére döntő befolyást gyakorolt. Állása és hatásköre, úgy látszik, teljesen elégitette.

Hajnóczy azok közé tartozott, kiket benső meggyőző és vezetett József császár szolgálatába. Politikai felfogására világot vet levélváltása egykori urával, gróf *Forgách Miklóssal*. Ez 1785. június 15-ikén kelt levelében szerencsét kíván neki új hivatalának elfoglalása alkalmából. »Örökké kár lett volna, — úgymond — ha tehetségei és kitűnő tulajdonai a közjóra nézve nem értékesítettnek.« Azonban bár a vagyontalan Hajnóczynak nem veszi rossz néven, hogy a hivatalt elfogadta, ugyanezen tényért *Széchenyi Ferenczet* komolyan megrója. »Minden barátjai és tisztelői — írja e levélben — nem győznek csudálkozni a felett, miképen vállalhatta el azon (kir. biztosi) méltóságot, melyet az ország és a törvény nem ismer. Mert ha mint patrióta jár el, ki a törvényt tekintí irányadóul, úgy nem teljesíti a császár intentióit, és elmozdításától kell tartania. Ha ellenben erőszakosan és törvénytelenül lép fel, úgy megbántja hazáját, és önmagának is árt vele. Továbbá a gróf jól tudja, hogy az uralkodó elkeserítette az országot; már pedig mikép lehet buzgalommal s örömmel szolgálni annak, a kitől csak félünk, a nélkül, hogy szeretnők?... Vannak, a kik saját megnyugtatásukra azt a mentséget gondolták ki, hogy nagy szerencse, ha oly férfiak viselik a közhivatalokat, kik az állam javának előmozdítására szükséges ismeretekkel jóakaratot kapcsolnak össze. Ezek szép, de semmit mondó szavak... Ön is bizonyára abban a nézetben van, hogy nem tekinthetni szerencsésnek azt, a ki eszközül használtatja fel magát polgártársainak elnyomására...

¹⁾ Ezeknek nagy része megvan a N. Múzeum ily című kéziratában: »Adversaria diplomatica a Josepho Hajnóczy olim congesta«.

Lelkiismeretük furdalásaitól nem menekülhetnek azok, a kiket a szükség nem kényszerített hivatalt vállalni, és kiknek elég philosophiájuk van annak elismerésére, hogy jó cselekedetekkel, nem pedig czímekkel és méltóságokkal vívjuk ki magunknak a közbecsülést.«¹⁾

Hajnóczy nemcsak főnökét és pártfogóját, hanem önmagát is találva érezte ezen komoly és nemes észrevételek által. Terjedelmes levélben, mely jól át van gondolva és szépen van írva, válaszolt rá. Kifejtette az álláspontot, melyet József császár politikája irányában elfoglal. Nézeteiben, úgy látszik, Széchenyi is osztozott; sőt feltehetjük, hogy tudtával és hozzájárulásával fejezte ki azokat.

Abból indult ki, hogy a közjó szempontjából közönyös dolog az, valjon a törvényeket a nemzet, vagy egy ember alkotja... Mivel soha sem létezett nép, mely Rousseau contrat-social-ja szerint egy nézeten lett volna, a törvényeket mindig az erősebb szabja meg. Mihelyt ez erejét el veszti, az a rész mely erősebb lesz, nem hódol többé az előbbi törvényeknek. A ki tehát az általa alkotott törvényeket érvényre tudja emelni, ezzel bebizonyítja, hogy a nép többsége az ő részén van. Ezzel természetesen még nem igazolja a törvények helyességét; de kétségtelenné teszi, hogy azok szerint kell magunkat irányoznunk.

A magyar alkotmányt csak hatalmi tény által lehet megjavítani. A népszerűírás előtt úgy tudták, hogy az országnak 40,000 nemes és 5 millió nem-nemes lakosa van. Amazok a törvényhozók; ezek rabszolgák. Mikép várhatnók, hogy amazok jogaikról, melyeket meggyőződésök szerint törvényesen bírnak, lemondjanak? Mikép fogadhatná el a nemes azt az elvet: hogy a természet a parasztot vele egyenlő jogokkal ruházta fel, s hogy az alkotmány csak akkor tekinthető szilárdnak, ha a paraszt is részesül áldásaiban? A Corpus Juris minden lapjáról azt a tanúságot vonhatni le, hogy a király és a rendek a paraszton úgy osztoznak, mint az oroszán és medve a bárányon.

¹⁾ Érdekes e levélben még a következő hely: »Diese Würde thut nicht übereinstimmen mit den schönen durchdringenden und innigst ruhrenden Versen, welche Graf Szécsenyi gemacht.« (Ismeretesek e versek?) — A levél eredetijét Hajnóczy lefoglalt iratai közt találtam.

De tovább megy. A 40,000 nemest az országgyűlésen mintegy 500 ember képviseli, és ezek között ismét alig tizen vannak, kik tényleg befolyanak a törvények alkotására; a többi gépszerűen követi őket. És ezen tíz ember sem a közjót tartja szem előtt. Ezekből azt a következtetést vonja le, hogy nem arra kell nézni, valjon az uralkodó vagy pedig az ítélőmesterek készítik a törvényeket; hanem arra, valjon alkalmasak-e a közjó előmozdítására. És a polgárnak becsületességét nem a szerint kell megítélni, mily politikai elméletet vagy államformát tartónak; hanem a szerint a mint kötelességeit teljesíti, és a közjót előmozdítja.

»Ha tehát meg vagyok győződve arról, hogy az alkotmány a nemesek és nem-nemesek között gyűlöletet támaszt, és hogy az országgyűlés soha sem fogja erőszakosan magához ragadott jogait másokkal megosztani: tartozom minden lehető megtenni, hogy ember-társaim elévülhetetlen jogaik birtokába jussanak. Így cselekedve, ember-barát lehetek, a nélkül hogy megszűnném jó hazafi lenni; de ha e kettő egymással nem volna megegyeztethető, inkább ember-barát mint patrióta akarok lenni. Ez az én rendszerem.«

Ezek után még kijelenti, hogy ő Széchenyinek elhatározására, mely szerint hívatalt vállalt, nem folyt be. Valahányszor tanácsát kérte ki, azon nyilatkozatra szorítkozott, hogy »saját szívének sugallatát kövesse.« De a grófot nem is a fennebb kifejtett okok bírták arra. Bécsi barátai biztosították, hogy a császári utasítás törvénybeütközőt nem tartalmaz; s hogy a hívatalt elfogadva több jót tehet, mint ezelőtt. Ennek következtében meg volt győződve arról, hogy a hívatalt elfogadva, hazafiatlan vagy törvénytelen cselekedetet nem követ el, a mint gróf Forgách sem követett el, mikor a nyitrai főispánságot elfogadta, bár az ország rendei a nyitrai püspöknek örökös főispáni méltóságát elismerték.

Végre megjegyzi, hogy gróf Széchenyi, mint minden becsületes ember, dicsőségének fogja tartani, ha azért, mert kötelességét teljesítette, hívataltól elmozdítatnék.¹⁾

¹⁾ A levél dátum nélküli másolata Hajnóczy lefoglalt iratai között.

E levél feltárja Hajnóczy szellemi irányát. Rousseau-nak és előfutárának az angol Lockenak tanítványa. Miként ezek és czekek szülötte a francia forradalom, az egyenlőségnek kész volt feláldozni a szabadságot, és még inkább a törvényességet. A loyális férfiúban, ki a törvényes intézmények ellen küzdő uralkodónak akaratát törvény gyanánt tiszteli, már lappang a forradalom embere, a ki nem fog visszariadni attól, hogy a törvényes intézmények alapján álló uralkodó ellen conspiráljon. Mert a »salus reipublicae«-t főelvnek állítja fel, a melynek logikai következményei ép úgy vezethetnek zsarnokságra mint lázadásra. És mindkettőnek szentesítésére még egy más elmélettel is rendelkezik, midőn a hatalom és a bevégzett tények jogosultságát hirdeti.

Kevéssel azután, hogy Hajnóczy az ismertetett levelet megírta (1786) Széchenyi Ferencz elhagyta a császár szolgálata-t, és a magánéletbe vonult vissza. Hajnóczy nem követte őt. Ajánlatára Szerém-megye alispánjává és királyi tanácsossá neveztetett.¹⁾

A megyének székhelye Vukovár volt. Midőn Hajnóczy itt megtelepedett, elérkezettnek látta az időt, hogy házi tűzhelyet alapítson, melynek szükségét, most mikor baráti pártfogójától megvált, kétszeresen kezdé érezni. Július havában Bécsbe megy, hogy aráját Hellmuth Johannát Vukovarra hozza le, a mely alkalommal atyja latin versekkel üdvözli fiát.²⁾ De a családi életben nem volt szerencsés. Neje két év múlva elhalt, a nélkül, hogy gyermekeket hagyna hátra.³⁾

Hivatalos pályáján nagy tevékenységet fejtett ki. Egész lélekkel szentelte magát kötelességeinek; és nem hitte, hogy midőn a császári rendeleteket pontosan végrehajtja, feladatát megoldotta. Gyakran beutazta megyéjét. Beható tanulmányokat tett az iránt, mikép lehetne a gondjaira bizott területnek jólétét és felvirágzását előmozdítani — miről az általa készített emlékiratok tanúskodnak.⁴⁾

¹⁾ A Magyar Hirmondó 1786. febr. 25-én közli alispánná neveztetését. Egy márcz. 22-én kelt levélben már tanácsosnak címeztetik.

²⁾ Hajnóczy irományai között.

³⁾ Neje gyógyítására és temetésére tett kiadásai Hajnóczy számadási könyveiben (1788—94), lefoglalt irományai között.

⁴⁾ Két ily emlékirat van irományai között.

Mikor 1788-ban, a török háború színhelye megyéjének közvetlen közelébe jutott: annak biztonságáról nagy erélylyel gondoskodott. A pétervárad-i hadiparancsnoknak azt az ajánlatot tette, hogy 2000 emberből álló csapatot fog szervezni, s annak maga áll élére. Habár — úgymond — a katonai tehetségeket nélkülözöm, személyes jelenlétem és a hozzáértők rendelkezéseinek foganatosítása által, igyekezném kötelességeimet teljesíteni, és bebizonyítani, hogy a reám bízandó állásra nem vagyok egészen méltatlan.«¹⁾

Hajnóczy teljesen áthatva a császár intentióinak jogosultságától és intézkedéseinek helyességétől, legkevésbé sem kételkedett ezeknek állandósága iránt. Forgách Miklóshoz intézett levelében megjegyzé, hogy majd csak tíz év múlva lehet ítéletet mondani az új rendszer felől. Annál kínosabb lehetett reá nézve a kiábrándulás, midőn II. József újításait maga visszavonta. Egy csapással megsemmisítve látta az intézményeket, melyekben a közjó biztosítékát szemlélte, és saját személyes állását is. Mint nem-nemes meg nem tarthatta alispáni hivatalát. Az ápril 29-én tartott megyei közgyűlésén búcsút vett a megyétől. Önérzetes szavakkal teszi ezt. Kiemeli, hogy bár sem előkelő származással, sem vagyonnal, sem kiváló testi tulajdonokkal nem dicsekedhetik, és a hízegéshez sem ért: mindég ki tudta vívni előljáróinak elismerését. Kérdemelné ezt jövőre is. De mivel minden jó polgár köteles a törvényeknek engedelmeskedni, még ha azok reá nézve hátrányosak, sőt ha olyanok is, mint a nem-nemeseket a hivatalokból kizáró törvény, mely Magyar- és Lengyelországot kivéve, egész Európában meg van szüntetve: meghódol ezen törvénynek. Szerencsésnek fogja magát érezni, ha a megye rendei, vagy legalább azok, kik őt közelebbről ismerik, nem fogják méltatlannak tartani a hivatalra, melyet négy éven át viselt.

Hajnóczy ekkép hivatal nélkül, kétes jövőnek küszöbén állott. E csapás annál súlyosabban nehezedett rá, mivel épen ez időben kínos betegségen ment keresztül. Levert lélekkel pana-

¹⁾ Az 1788. október 6-án kelt levél hiteles alakban kiállított másolata, Hajnóczy lefoglalt iratai között.

szolja el szomorú helyzetét barátjának Pászthory udvari tanácsosnak. Azonban a levél végére, a betegség által elgyengített kézzel, Metastasio e szép sorait jegyzé:

»Si la sorte mia tiranna
Non cesserà a perseguitarmi
Infelice potra farmi,
Ma avilito non mi farà.«¹⁾

És ezen versek jövőjének programját tartalmazzák. A sors nem szünt meg őt üldözni. Szerencsétlenné tette. De nem aljasodott le. Sok tekintetben kiemelkedik társai közül. Nem az érdek, nem a szenvedély vezette. Az eszmék, melyekért hevült, magasztos cél gyanánt lebegtek szeme előtt; nem a bosszú, nem az ambíció eszközeiül használta őket. E mellett mindig volt elég nemes érzése és ízlése, hogy az eszméket és intézményeket, melyek ellen éles fegyverrel küzd, ne dobálja meg az utca sarával. Magatartása a börtönben és a vérpadon is öszhangzásban fog állani életével. Ha majd meg kell tagadnunk tőle tiszteletünket, nem vonhatjuk meg részvétünket.

VII.

Hajnóczy 1790. tavaszán Pestre jött, oly elhatározással, hogy tehetségeit a magyar alkotmány szabadelvű kifejlesztése érdekében fogja felhasználni. De politikai irányában lényeges fordulat állott be; épen azon elméletnek következménye gyanánt, melyet 1785-ben hirdetett: hogy t. i. az uralkodó, ki törvényeit életbe tudja léptetni, ezzel hebizonyítja, hogy a többség az ő részén van. Midőn tehát II. József kénytelen volt rendeleteit visszavonni, Hajnóczynak be kellett látni, hogy a többség nincs a császár részén, hanem a magyar alkotmány álláspontját foglalja el. Egy perczig sem habozott elméletének ezen consequentiáját elfogadni. Úgy látszik, habozás és küzdelem nélkül hajolt meg azon elv előtt, — melyet vukovári búcsuzó beszédében is hangoztat — hogy a törvények mindaddig érvényesek, míg azokat a törvényes

¹⁾ A levelet *Várady* József udvari tanácsos úr volt szíves velem közölni.

úton meg nem változtatják. A magyar alkotmányról most is abban a véleményben volt, mint öt évvel ez előtt. De mivel ebben a többség nem osztozott, ezt felvilágosítani és a maga ösvényére vezetni, tűzte ki céljául.

Már Vukovárról való távozása előtt megkezdette publicistai munkásságát. A régi magyar alkotmányért lelkesülő megyékkel meg akarta ismertetni ezt az alkotmányt, minden hiányaival, kétségeivel és ellenmondásaival. E miatt egy, a magyar közjog minden pontjaira kiterjeszkedő emlékiratot dolgozott ki, melyet a megyéknek figyelmébe kívánt ajánlani, hogy az országgyűlési követek utasításának készítésénél tekintetbe vegyék.¹⁾ Azonban a munkálat nem látott napvilágot; csak kéziratban terjesztette.

Később, az országgyűlés megnyitása után, az ország rendeihez készült fordúlni: az ország alkotmányának gyökeres átalakítására vonatkozó javaslataival.

Azon feltevésből indul ki, hogy az ország rendei, mielőtt a koronát a királynak fejére teszik, oly szerződésre fognak vele lépni, mely a kölcsönös jogokat és kötelezéseket szabályozandja; továbbá, hogy a király és a rendek csak oly alkotmányt tartanak tökéletesnek, mely a nemzet minden osztályainak egyenlő biztonságot és előnyöket nyújt; végre, hogy a király minden jogait és jövedelmeit kész a rendekre, »vagy jobban mondva, a nemzetre ruházni«.

A törvényen alapuló birtokjogokat szenteknek tartja; bárkit azoktól máskép mint a törvények által kijelölt esetekben és a törvények által meghatározott módon, nem lehet megfosztani. De bízik abban, hogy az összes rendek »a nádortól és a primástól kezdve az utolsó szentgáli szabadosig« — saját ingó és ingatlan birtokuk kivételével — minden egyéb jogaik- és szabadságaikra nézve az országgyűlésnek szabad kezet fognak engedni; sőt bízik a kath. clérus hazafiségében, hogy birtokainak egy részét is kész lesz feláldozni, ha a közérdek követelni fogná.

Ezen feltevésekből kiindulva, a közjog összes kérdéseit tár-

¹⁾ »Propositiones Deputationis fine elaborandae Ablegatis Incliti Comitatus ad Comitata mittendis instructionis, exhibendae.« Hajnóczy fogalmazata, lefoglalt irományai között.

gyalja. Előadja, mikép rendelkeznek a tényleg fennálló törvények, és mikép kellene azokat véleménye szerint megváltoztatni.

Első helyen a királyi méltóságról szólva, javasolja, hogy az országgyűlés mondja ki törvényben: »a király személye szent és sérthetetlen; a törvények értelmében kell kormányoznia, de cselekedeteiért csak Istennek és az utókornak felelős.«

Mert bár e definitió — nézete szerint — az államnak, sőt még a monarchikus államnak természetéből sem foly; bár semmi sem zárja ki, hogy az, a ki az állam élén áll, ne legyen az államnak felelős; de Magyarország és más államok történetének tanúsága szerint a társadalomnak javára szolgál, ha monarchikus államokban a fejedelem isteni karakterrel van felruházva, a mit a nép souverenitása is követel. »E mellett a legtöbbben érzékeik által vezetettek. A philosophoknak nincs szükségök királyokra. És miért ne adnók meg a királyoknak a szent és sérthetetlen jellemet, minthogy van mód arra, hogy hatalmukat kellő korlátok közé szorítsuk.«

E szerint a monarchikus kormányformát elfogadja és továbbbi fejtegetéseiben a királynak a törvényhozással szemben a korlátlan vétőjogát kívánja biztosíttatni; a *pragmatica sanctio* ellen sincs kifogása. Elismeri, hogy Magyarországnak érdekében áll a kapcsolatot Austriával és Csehországgal fenntartani. Ezen kapcsolat és az abból származó közös ügyek igényeinek a merev personál úniót nem tartja megfelelőnek. Felismeri az egyes országok közvetlen érintkezésének szükségességét. És erre nézve a magyar történelemben keresve előzményt, a magyarországi rendeknek a szomszéd tartományok rendeivel 1606-ban kötött conföderatiójára utal; sőt az 1723-ik évi II. törvényczikkből azt a kikötést, mely szerint Magyarország soha sem fog az örökös tartományok módjára kormányoztatni, — kihagyandónak tartja; kétségkívül azért, mert lehetségesnek, sőt talán kívánatosnak is véli, hogy az egy uralkodó alatt álló összes országok ugyanazon módon kormányoztassanak.

Mennyire igyekezett a történeti alapon megmaradni, mutatják az országgyűlés szervezetére vonatkozó javaslatai, a melyekben egészen az angol alkotmány formái és jogelvei lebegnek szemelőtt.

A törvényhozásra való befolyás jogalapját az ingatlan birtokban látja. E szerint a főrendi táblánál helyet foglalhatnak: az érsekek és püspökök, kiknek egyházmegyéjük és birtokuk van; a zászlós urak; a birtokos grófok és bárók. A kath. főpapokat tehát nem kívánja kizárni, habár szerinte számos ok ajánlanák ezt; birtokaiknál fogva joguk van, és a közérkölcsiség érdekében hasznos, hogy a törvényhozásra befolyjanak. Mindazáltal a görög-egyesült és nem-egyesült főpapoknak is helyet kíván adni soraikban. Az alsó táblánál: a királyi tábla köznemes tagjai mellett, csak a megyék, városok és kerületek követei nyernének ülést és voksot; a követek száma az illető terület által viselt közterhek arányában határozatván meg.

Hajnóczy ezen dolgozatát szintén csak kéziratban terjesztette.¹⁾

Valószínűleg azért nem nyomatta ki, mert mindjárt az országgyűlés első nyilatkozataiból és még inkább a királyi hitlevél tárgyalásából meggyőződött, hogy a feltevések, melyekből kiindult, minden alapot nélkülöznek. És mivel maga is kijelenti, hogy ha ezen feltevések nem állanak, összes javaslatai alól eltűnik a talaj: szükségképen be kellett látni, hogy kedvező fogadtatásra nem számíthatnak.

Munkája mindazáltal nem veszett kárba. A két kiadatlan dolgozatban felhalmozott történeti készlet és az itt kifejtett eszmék nyújtották az anyagot névtelenül megjelent *négy közjogi monographiájához*, melyeket 1791-ben és a következő év első hónapjaiban bocsátott közre. Ezek a *királyi hatalomnak korlátairól Magyarországon*, — *a magyar országgyűlésről*, — *a magyarországi adófizetési viszonyokról*, — *és a magyarországi kath. clérusra vonatkozó törvényekről* értekeznek.²⁾

¹⁾ Ratio proponendorum in Comitibus Hungaricis legum. — Hajnóczy saját kéziratára lefoglalt irományai között. — Számadásából tudjuk, hogy úgy ezt, mint előbbi dolgozatát 4—4 példányban másoltatta le.

²⁾ Megjelenésük sorrendjét tekintve, első: »Dissertatio politica publica de Regiae potestatis in Hungaria limitibus. 1791.« 8-adrétű 174. l. Az előző kelete »1 Septembris 1789.« Kétségtől sajtóhiba 90 helyett. A második: »De Comitibus Regni Hungariae deque organisatione eorumdem dissertatio juris publici hungarici. 1791.« 8-adrétű 178. lap.

Mind a négy munkában ismerteti az országos törvényeket ; a mennyiben értelmezések iránt kétségek merülhetnek fel, megvilágítja ezeket, és kimutatja a következményeket, melyek a törvényekből folynak. Végre előadja saját nézeteit a létesítendő reformokról.

A reformok tekintetében most nagyobb igényekkel lép fel, mint a kézirati dolgozataiban. A történeti alapot még nem hagyta el egészen, de ritkábban építi arra tervezett alkotásait. Még mindig híve a monarchiának ; de az örökösödési elv magyarázatjában oly messzire megy, hogy az, teljes tagadásával egyértelmű. Elismeri, hogy a polgárháborúk megelőzése végett, hasznos a trónörökösödést szabályozni ; de hangsúlyozza, hogy a nemzetnek joga van a megállapított rendet bármikor megváltoztatni. Miként az atya nem kötheti le gyermekeinek akaratját ; egyik nemzedék nem foszthatja meg a másikat a rendelkezés szabadságától. Azután *salus reipublicae suprema lex*. Ha az állam érdeke az örökösödési rend megváltoztatását követeli, a nemzetnek erre vonatkozó jogát nem lehet kétségbevonni.

A nagykorúság és a gyámság kérdésének szabályozását nem tartja szükségesnek ; a nemzet tartsa fenn magának a jogot, hogy ezek iránt esetről esetre határozzon. A kormánytárs kijelölése is a nemzetnek joga.

A királyi hatalom túlkapásai ellen a nemzeti szabadságok leghatályosabb garantiáját az adó megtagadásában látja, miként ezt Anglia gyakorolja. De belátja, hogy ez hazánkban nem gondolható, míg azok fizetik az adót, kik megszavazására nem folynak be. Épen azért a közteherviselés elvének kimondását, a nemesi jogoknak kiterjesztését a nemzet minden osztályaira, javasolja.

Azonban maga is elismeri, hogy veszélyes volna a reformokat egyszerre és rohamosan léptetni életbe. »Ha az ország alkotmányának alapjait meg akarjuk változtatni, időre van szük-

Az előszó kelt 1791. márczius 1-én Pozsonyban.— A harmadik : »*Extractus legum de Statu Ecclesiastico catholico in Regno Hungariae latatum 1792.*« 8-adrétű 213. l. Az előszó kelt : »*Ad annum Ikva 26 aprilis 1792.*« A negyedik : »*De diversis subsidiis publicis dissertatio. 1792.*« 8-adrétű 224. l. Az előszó kelt : »*Ad hucum Fertó 4 Maji 1792.*«

ség, hogy az új alkotások állandóságot és biztosságot nyerjenek. A törvények szentségének fenntartása érdekében is óvakodni kell attól, hogy egyik végtelből a másikba menjünk át. És nem is követelhetjük, hogy a nemesség százados előítéleteitől rögtön váljon meg. Másfelől, ha a szolgasághoz szokott nép egyszerre teljes szabadságot nyer, félő, hogy minden korlátokat szétrombol, s azt fogja hinni, hogy minden meg van neki engedve.« Emiatt egyelőre megelégszik azzal, hogy a megyei házipénztár költségeit viselje kizárólag a nemesség; a jobbágyok részére pedig biztossítsák a szabad költözködés, és az a jog, hogy kötelezettségeik szabályozása iránt földesuraikkal esetről eserte szerződésre léphessenek. A mi a nemességnek a közterhekben való részvételét illeti, kimutatja, hogy ez a régi magyar törvényhozás szellemével öszhangzásban van. Számos törvényeket idéz, melyekből következteti, hogy a papság és nemesség kötelezve van a közterhekhez járúlni.

Az országgyűlés szervezésére vonatkozó javaslatai lényegesen eltérnek 1790 elején felállított tételeitől. Most a clérust egészen kizárandónak ítéli az országgyűlésből. Hasonlóképen a főrendektől is megtagadja a személyes voksot. Minél több osztálya van a nemzetnek — úgymond — annál nehezebb a közjót valószínűsíteni. Arra figyelmezteti olvasóit, hogy Angliában egészen mások a viszonyok; a főrendi táblánál csak az első szülötteknek van helyük, míg testvéreik és rokonaik nagy részt, mint képviselők az alsó házban jelennek meg. Mindazáltal a főrendi tábla eltörlését nem követeli feltétlenül. Azt a kérdést: vajjon az országgyűlés egy vagy két táblából álljon, függőben hagyja; felhozva minden érvet, mely az egyik és másik nézet mellett küzd.

Az alsó táblára nézve, a törvényhozás feladataival nem tudja megegyeztetni, hogy ott a király által kinevezett hivatalnokoknak, például a királyi táblai tagjainak, szavazatuk legyen. A távollevő főrendek küldötteit természetesen kizárja. A királyi városok száma szaporítandó; mert minél több polgárnak van része a törvényhozásban, annál nagyobb ereje van a törvénynek. A megyék és városok követeit csak a birtokosok soraiból lehessen választani. Az incompatibilitás elvét is felállítja, azokra nézve, kik királyi kinevezéstől függő hivatalt viselnek. Mindaddig, míg

a nemzetnek csak kisebb része van a törvényhozásban képviselve, helyeseli azt, hogy a követeket utasítással lássák el. Kíváuatosnak tartja, hogy Erdélynek ne legyen külön országgyűlése, hanem a magyar országgyűlésre küldje követeit. Hasonlag *Gallia* is.

Fontosak fejtegetései az országgyűlés feladatairól, melyek között első helyre teszi az *alaptörvények kidolgozását*. Ezek, felfogása szerint, a következők volnának:

Minden polgár szabadon választhatja meg hazáját.

Mindenkinek joga van, gondolatait szóval, írásban, sajtó útján és tények által kifejezni. Ebből következik a lelkiismereti és a sajtószabadság.

A fejedelmet a végrehajtó hatalom és a törvényhozásban a vétő joga illeti meg; — de csak felfüggesztő vétő, a melylyel az uralkodó akkor élhet, mikor kétségei vannak az iránt, vajjon a törvényhozó testület csakugyan a nemzet akaratját fejezi ki; s ekkor a nemzetre appellál.

A nemzet saját, és nem a fejedelem akarata szerint kormányoztatik. Joga van mindegyik uralkodóval külön szerződésre lépni.

Minden polgárnak joga van ingatlan birtokot szerezni, s mihelyt ezzel és a megfelelő szellemi tehetségekkel bír, bármely hívatallra alkalmas.

Minden polgárnak korlátlan végrendelkezési joga van.

A jobbágyok földesuraikkal szabadon léphetnek szerződésre.

Senki sem kötelezhető oly adó fizetésére, melyet személyesen vagy képviselője által meg nem szavazott.

»A magyar szabadság magna chartáját,« mely szerint a nemest csak törvényes idézés és elmarasztalás után lehet elfogni, kiterjesztendő az ország minden lakosaira. Az állam kedvezményeiben és terheiben a polgárok egyaránt részesüljenek. Meggyőződése szerint, az ország függetlensége csak úgy tekinthető biztosítottnak, ha az összes birtokos osztályok a törvényhozásban, hívatatok és közterhek viselésében egyenlően részesíttetnek.

Hasonló radicális reformokat indítványoz a *kath. clérus* politikai helyzetének szabályozása, illetőleg megszüntetése tárgyában. Az összes egyházi javakat állami javaknak tekinti. A clérust minden polgári hivatalból ki kell zárni. A hiteles helyek-

nek kezelését a vármegyékre kell bízni. A tized eltörlendő. A házassági ügyeket el kell venni a szent székektől. Kimondja a vallásszabadság elvét. És arra a kérdésre: melyik az államvallás Magyarországon, azt válaszolja, hogy egyik sem. A vallás nem lehet a társasági kötésnek tárgya. És történeti szempontból vizsgálva e kérdést, arra az eredményre jut, hogy a magyar vérszerződésben, mely a társasági kötés helyét foglalja el, a vallásról szó sincs. . . .

Ha magyarázatát keressük annak a fejlődésnek, melyen Hajnóczy eszméi alig néhány hónap alatt keresztül mentek, azt a *francia forradalom* eseményeiben találjuk fel, melyekben ekkor egy ideális államrendnek, a Rousseau által hirdetett eszméknek megvalósulását üdvözlötték; s melyekből ezen eszmék *általános* uralomra emelkedésének reményét merítették.

Hajnóczyra is mély hatást gyakoroltak a franciaországi mozgalmak. Kazinczytól tudjuk, hogy a »francia revolúcióban élt testestől lelkestől, . . . előmenetelét mindig leste, és róla protokollokat vitt.« Sőt e hatás külső megjelenésében is nyilatkozott. »A cynismusig vitte a maga francziaságát, foldozott ruhában affectált jární, és gyönyörködött abban, hogy a bársonyban járók általa megaláztatnak.«

VIII.

Azonban figyelemre méltó Hajnóczy publicistai munkáiban az a jelenség, hogy midőn a francia forradalom eszméit hangoztatja és vívmányait hazájába átültetni kívánja: kímélni szeretné a magyar alkotmányt, és fenntartani belőle azt a mi amazokkal nem ellenkezik. Kísérletet tesz az új alkotásokat bele illeszteni a régi keretbe. Vagy legalább nem szünik meg kegyeletet táplálni az ősi intézmények iránt, melyeknek a felhalmazott anyagból gyakran mesteri kézzel reconstruálja eredeti szervezetét. És bármennyi hiányt vagy hibát talál azokban, soha a sértő becsmélés szava, sőt még a gúny mosolya sem jó ajkaira.

Előnyösen különbözik e tekintetben a francia forradalom vezérférfaitól, sőt II. József számos követőitől is, kik a történelemmel teljesen szakítottak; kik azt hitték, hogy abból semmit se

lehet tanulni; kik megvetéssel vagy sajnálkozva tekintettek vissza a múltra.

Hajnóczy, midőn politikus lett, nem szünt meg *történetbúvár* lenni. Alig hagyta el hivatalát és tért vissza Pestre, még publicistai dolgozatainak közrebocsátása előtt, kiadta az 1618-ik évi pozsonyi országgyűlés irományait.¹⁾ És ugyanakkor ismét felébredt lelkében a kutatás vágya, melynek kielégítése, izgalmaival és meglepetéseivel, varázshatalmat gyakorol a hívatott szellemekre.

Kovacsicsnak valóságos munkatársa lett. Együtt tesznek lépéseket, hogy a Forgáchok levéltárába bejuthassanak. Majd azon tanakodnak, hogy Pray György nagyértékű kéziratgyűjteményét szerezzék meg. Egyszer Biharból a *Draveczy*-család levéltárából, másszor Győrről, Czenkről, Alsó-Bükkről küld neki lemásolt törvénykönyveket, országgyűlések nyomaira vezető okleveleket, vagy ilyenekről készített lajstromokat. Lázás sietséggel dolgozik, hogy munkájának gyümölcseit tudós barátja mielőbb felhasználhassa. Egyszer a sopron-megyei szolgabíró, kinek küldeményét Pestre kellett volna vinni, három hét múlva visszahozta azt, mert utazási szándékáról lemondott. Hajnóczy kétségbe esik. »Panaszkodom, kesergék és sírok« írja *Kovacsicsnak*, mert fél, hogy az oklevelek, melyekre nagy súlyt helyezett, későn fognak érkezni.

Kovacsics hálás e buzgalomért. Ismételve tolmácsolja leveleiben háláját, melynek a nyilvánosság előtt is kifejezést akar kölcsönözni. »Nem keresek — jegyzi meg erre Hajnóczy — kis dolgokban dicsőséget. De álszerénységről sem akarok vádoltatni. Tégy a mint tetszik. Mindazáltal szeretném, ha több érdemet tulajdonítanál a *grófnak*, mint nekem, mert pártfogása nélkül semmit sem tehettem volna.«¹⁾

¹⁾ »Acta Diaetalia Posoniensia A. 1618. Item electio et coronatio Ferdinandi II.« Pest. 1790. 8-adrétű 422. l. Ekkorig nem volt tudomásunk róla, hogy a becses kútforrást Hajnóczy adta ki. 1792. ápril 15-én *Kovacsics*hoz intézett leveléből tudjuk ezt meg. »Quo ad editionem actorum 1618. et 1619. ne me commemores. Inscio enim eo, cuius Manuscriptum erat, imprimi curavi.«

¹⁾ Hajnóczynak 1791. október 21., november 20., december 26.;

A gróf: *Széchenyi Ferencz*. Viszonyuk elválásuk alkalmával nem szakadt meg. Sűrű levelezésben állottak egymással. Hajnóczy az alsó Duna vidékén előforduló római pénzekkel és más régészeti emlékekkel gazdagította a czeni gyűjteményt; a minthogy a bécsi múzeumokat is, melyeknek egyik hírneves öre *Bartsch* Hajnóczynak sógora volt — gyarapította küldeményeivel.¹⁾

Midőn Hajnóczy hivatalát elvesztette, Széchenyinek czeni kastélyában vendégszerető fogadtatásra, a gazdag könyvtárban és kéziratgyűjteményben bő foglalkozást talált. Az 1791-ik év végén és a következő év első felében közel hat hónapot töltött itt, hol főntebb ismertetett publicistai dolgozatainak egy részét sajtó alá készítette. Úgy látszik, miként József császár alatt, most is politikai felfogás tekintetében közel állottak egymáshoz. A gróf nem szünt meg őt pártfogásában részesíteni.

Hajnóczynak nem volt kedve hivatalt vállalni oly kormány alatt, melynek iránya nem állott összhangzásban elveivel. A grófnak 1791 elején úgyszólván kényszeríteni kellett őt, hogy folyamodását nyújtsa be, valamelyik kormányzéknel való alkalmazásért. A király signálta a kérvényt. De sikere nem volt.²⁾

Forgách Miklós gróf sem feledkezett meg hajdani titkáráról; fenntartotta neki rokonszenvét és becsülését. Egy ízben — miként Kazinczytól tudjuk — ajánlatot tett, hogy a nemeséget megszerzi részére. Hajnóczy megköszönte, de el nem fogadta. Önérzettel mondá: »Wieland és Klopstock nem-nemesek és nemesekké nem tették magokat.« Tréfásan hozzátette: »Szerezzen nekem Excellentiád donátiót, ezt elfogadom, s ezzel nemes is leszek.«³⁾ Forgách úgy látszik, nem vette a dolgot tréfára. Való-

1792. márczius 1., 14., 16., 26., ápril 9., 15. és május 5-én Kovacsics-hoz intézett levelei.

1) Kiténik ez pontosan vezetett és 1788 elejétől elfogatásának napjaig terjedő számadásaiból, melyeknek értéket főleg az kölcsönöz, hogy minden általa expediált és hozzá érkezett levelet bevezetett.

2) Hajnóczy 1792. ápril 5-én írja Kovacsicsnak: »Praeterito anno Comes Széchenyi me ad illam instantiam, quam ille ipse dictavit, porrigendam cogit.« 1791. ápril 5-én kelt folyamodásának kivonata, és a cancellár ápril 10-iki felterjesztése, melyben jelenti, hogy nincs megfelelő hivatal üresedésben, a m. országos levéltárban.

3) Szirmay munkájára tett jegyzeteiben.

színűleg az ő buzdítására adta be kérvényét, melyben némi kamarai birtokok adományozásáért folyamodik. ¹⁾ A szerencse most sem kedvezett neki.

Hajnóczy azzal vigasztalja magát, hogy egész életében soha sem nyerte el a mit keresett, de mindig jobbat kapott mint a mit remélt. El volt határozva, hogy többé nem fog folyamodni. »Ha valahová — írja Kovacsicsnak — ki akarnak nevezni, elmegyek a hová küldenek; bár ha szolgálnom kell, legszívesebben közeledben élnék. Ha nem alkalmaznak, örülni fogok, hogy nálamnál alkalmasabb egyénekben bővelkedünk.« ²⁾

Azonban pártfogói utóbb sem maradtak tétlenül. Lipót halála után, mikor Ferencz 1792. június elején koronázására Budán megjelent, Széchenyi újabb lépéseket tett érdekében; a budai kamaránál üresedésben levő titkári hivatalra melegen ajánlotta, és gróf *Teleki Sámuel* cancellár támogatását is kieszközölte. Vetélytársa most *Kazinczy Ferencz* volt, kivel egy év óta szoros baráti viszonyban élt. Ez audientiát kért a királytól. Miután kérését előadta, Ferencz nyíltan kijelentette neki, hogy ezen állomásra Hajnóczyt jelölte ki.

»Ekkor — szóla Kazinczy — szerencsét kívánok felségednek a szerencsés választáshoz. Felsőged nem részesíthetett volna méltóbbat kegyelmében. Ha tudom, vagy csak sejtetem is, hogy versenytársa vagyok, nem léptem volna fel.«

A császár — beszél Kazinczy — ezen meleg tónuson, ezen hangon s vidám képen elállmélkodott; magához térvén ezt felelte: »Hogy Önnek megmutassam, mennyire tudom becsülni nemeslelkűségét, nevezzen más valamely hivatalt és megkapja.«

Kazinczy nem tudott más üresedésben levő hivatalt nevezni, és csak jövőre kérte ki a király kegyelmét. Hajnóczy pedig néhány nap múlva megkapta kineveztetését a kamarai titkárságra, 1500 forint fizetéssel és tanácsosi címének meghagyásával. ³⁾

Új hivatalát (1792.) július 15-én foglalta el, és öt nappal

¹⁾ A folyamodás kivonata az országos levéltárban.

²⁾ 1792. ápril 15. Czenken írt levele.

³⁾ *Hajnóczy* megköszöni *Teleki Sámuel*nek pártfogását. Mire ez július 17-én örömet fejezi ki a megtörtént kineveztetés felett, és biztosítja, hogy azt kitünő tehetségeinek és tett szolgálatainak köszönheti.

utóbb a Margit-szigeten, baráti körben vig lakomával ülte meg ezen örvendetes eseményt.¹⁾

E szerint vágya teljesült. Kovacsics közelében élhetett. És csakugyan, hogy egészen oldala mellett élhessen, hogy a nagy jogtörténész tanácsa és dús könyvtára mindig rendelkezésére álljon; ennek egyik kis szobácskájába vonúlt meg. és asztalánál étkezett.²⁾ Teljes két esztendeig, zavartalan bensőségben állott fenn e viszonyuk. Hajnóczy csak néhány nappal elfogatása előtt hagyta el Kovacsics házát, melyben szabad idejét magyar történelmi tanulmányok és forradalmi olvasmányok között osztotta meg.²⁾

ÚJABB ADATOK MARTINOVICS ÉLETIRATÁHOZ.

Miután Martinovics életéről írt cikkeim már megjelentek volt, felhívták figyelmemet azon nagyérdékű közleményekre, melyek róla három kortársának munkáiban és egy újabb szabadkőműves közlönyben találtak. Röviden ismertetni akarom ezeket; nem annyira azért, mert felfogásomat Martinovics jelleméről teljesen igazolják; mint inkább azért, mert sok új és figyelemre méltó részletet tartalmaznak.

I.

Dugonics András az »Etelka« írója, a budai egyetemen a mennyiség tudomány tanára volt, mikor Martinovics ugyanezen tudományt a budai kolostorban tanította. (1780) Többször találkoztak egymással. A benyomás, melyet Martinovics reá tett, nem volt kedvező.

Emlékirataiban³⁾ így ír róla: »Martinovics a maga képzelete szerint a barátoknál legtanúltabb és minden szerzetebéli tisztségekre legalkalmasabb ember, azt gondolá, hogy ötöt Budán Guardiánnak, azután nem sokára Provinciálisnak is teendik. Szerzetes társaival högykén bánt, ugyanazért semmire se mehetett. Mindent ellenére látván a klastromban,

¹⁾ Számadási könyvéből.

²⁾ 1792. július 1-től 1794. július 31-ig Kovácsicsnak havonként 20 forintot fizet szállás- és ételmezésért. — Hajnóczynak ezen időben készült történelmi tanulmányainak és ok-levél másolatainak egy része lefoglalt irományai között a múzeumi könyvtárban.

³⁾ Kiadatlan kézirat a m. nemzeti múzeum könyvtárában (103. fol. hung.) A Martinovicsra vonatkozó fejezetet Kovács János közli a Szege-di Híradó 1877. deczember 24-ki számában.

azon iparkodott, hogy a Barátok társaságától megszabadulván, valahol iskolát taníttson királyi fizetés alatt. Épen e tájban rendeltetett a váradi akadémia, és mivel arra sok Tanítók valának szükségesek, a többiek között megjelentette magát Martinovics is, hogy ha a vizgálónak úgy tetszene, ő a Mathesist jól tudná, és abban a próbát kiállaná. Az én kezem alá jutott annak megvizsgálása. Kezdettem őtet azon tudományból faggatni, hanem szerencsétlenségére épen oly kérdéseket tettem neki, melyekre ő nem felelhetvén, oly nagy hangosan beszéllett mégis a Mathesisnek dicsőségéről, hogy azon Excellentias Urakat (kik az Akadémiáknak igazgatói voltak...) egészben a maga részére vonta. Én ellenek szegeztem magamat, és amannak tudatlanságát és mégis vakmerőségét (mert mit akart azon haszontalan hangos szavakkal) az urak elcibe adtam. Velem tartott Makó Pál is, Philosophiáknak budai Directora. Nagy nehezen verhettük le azon Excellentias urakat, kik annyira bele bolondultak, hogy egy Académiát megcsufítani akartak egy tudatlannal.

Dugonics azután elmondja, mikép hagyta el Martinovics szerzetét, s mikép jutott Lembergbe. Azonban elbeszélésében sok téves részlet van.

Lembergi tartózkodásáról így szól: »Itten nem sokára kimutatta foga fehérét. Nem élt egy professzorral is békességben. Újjat vont a directorokkal, magát tanultnak, a többit szamaraknak tartotta. Leírja fogatkozásait egy német könyv, mely attól iratott, ki Lembergben volt és a professorokat meglátogatta.«

II.

Ez a német könyv kétségkívül nem más, mint a következő című munka: »*Briefe über den itzigen Zustand von Gallizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniß*,« mely 1786. Lipcsében névtelenül jelent meg. Szerzője Kratter volt. Ez tüzetesen szól a lembergi egyetemről, minden egyes tanárról, és tizenhat lapot szentel Martinovics jellemzésének, mivel Lembergben megismerkedett. Elbeszélésének lényege a következő:

M. egyik tanártársa és barátja Hiltenbrand gyakran és magasztaló kifejezésekkel szólott róla, mint sokféle tudományban egyaránt alaposan jártas férfúró, ki a természettudományokban fontos fölfedezéseket tett, egyházas viselettel, felvilágosodott szellemet egyesít, és szellemes, mulattató társalkodó. Kratter lelkében élénk vágy ébredett megismerkedni ily kitűnő

férfiúval. Nehezen várta az ígért találkozást, mely H. tanár lakásán történt meg. Nem kevésbé volt azonban meglepetve, midőn kis termetű, szikár, jelentéktelen alakot látott maga előtt, mely mindjárt ellenszenves benyomást gyakorolt rá. Ezt megerősítette társalkodásuk. Egy órát töltöttek együtt. De ezen egész idő alatt egy kellemes vagy tanulságos szót sem hallott tőle. Mindig csak magáról beszélt; tehetségeiről és érdemeiről. »Diszekedése a szemtelenségig ment.«¹⁾ Elbeszélte mily rövid idő alatt hány nyelvet sajátított el; mily előmenetelt tett a tudomány minden ágában; mily könnyű dolog jól böleselkedni; hogy oly ember, a milyen ő, az uralkodónak nélkülözhetetlen stb. Kratter szó nélkül hallgatta végig. Ez volt a legelső kellemetlen óra, — úgymond — melyet Lembergben átélt.

Hiltensbrand tanár többi között azt is közlé Kratterrel, hogy M. »De harmonia inter bonitatem divinam et mala creata« című értekezésével nagy hírt szerzett magának, és a leydeni akadémiánál jutalmat nyert. Kr. úgy gondolkodott, hogy M. talán jobban ír, mint beszél. Azonban néhány nappal utóbb elolvasta az értekezést, nem tudta felfogni, mikép jutalmazhatta meg a leydeni akadémia »eine so elende barbarisch-mönchensische Schmiererei.« Az egész rég meghaladott szerzetesi theologia, matematikai rendszerrel kapcsolatba hozva. Beható vizsgálat kideríti, hogy az összefüggés hiányzik, és a kérdést helytelenül fogja fel. Istenről, emberről, a jó és rossz felől nincsenek helyes fogalmai; mindez oly idegenszerű előtte, mintha a chinai birodalom állami viszonyairól írta. Irálya gyarló, terminológiája értelmetlen. Ha a leydeni akadémia ilyen értekezéseknek ítéli oda a jutalmat: akkor senki se küldjön oda jó értekezést. Azonban nem áll az, hogy a leydeni akadémia M. értekezését megjutalmazta. Egy tanártársa nyomára jött annak, hogy a jutalmat Fogarasi nyerte el.

Kratter azután néhány »anekdotát« beszél el Martinovicsról, melyeknek valóságáért, bár valószínűtleneknek látszanak, kezességet vállal. Mikor M. még Magyarországon élt, a Justinus Febronius álnév alatt megjelent híres egyház-politikai munka szerzőjének adta ki magát. Schlözer e miatt a »Staats-Anzeiger«ben megbélyegezte. M. kijelentette ugyan, hogy a szóban levő Martinovics nem ő, hanem egy Horvátor

1) »Lobte sich bis zur Unverschämtheit, prahlte bis zum Unsinn.«

szágban élő névrokona; azonban Kratter tudakozódásaira azt a választ kapta, hogy Horvátországban ily nevű ember nem létezik, hanem, hogy M. tanár maga is horvát származású. Ugyan, ő Lembergben azzal kéredett, hogy a »Le bon sens« című híres munkát ő írta.

Mikor Mongolfier léghajói nagy feltűnést keltettek, Martinovics Budán kijelenté, hogy ő még tökéletesebb, kormányozható léghajót tud készíteni, s hogy ezzel Lembergől Londonba fog utazni. Nagy néptömeg jelenlétében kísérletet is tett; de alig emelkedett néhány lábnyira a léggolyó, szétrobbant. M. csak nehezen tudott a felingerelt nép haragja elől szabadúlni.

M. azzal dicsekszik, hogy ő mindenhez ért. Egyszer azt mondotta, hogy akármily tárgyról egyformán képes írni; a hittani, jogi, bölcsészeti és orvosi tudományokban egyaránt jártas; Martini természetjoga csak fércmunka, melynél jobbat 14 nap alatt tud írni; a chémiában bárkivel megmérkőzik stb. Memyire jártas a chémiában, a lembergi egyetemen tartott egyik vizsgálat alkalmával kitüntette, mikor a vizözönről szólva így argumentált: »Mivel a hegyesúcsokon kövült állapotban előforduló tengeri állatok chemiai processus útján juthattak ily állapotba, — nem hozhatók fel a vizözön általánosságának bebizonyítására.«

Martinovics ezek után nemcsak a tudós híret vesztette el, hanem a becsületes jelleme iránti bizalmat is. Lembergben alig van ember, kinek tiszteletét bírja.¹⁾

Kratter »lembergi levelei« ellen még ugyanazon évben (1786) czáfoló irat jelent meg.²⁾ Itt közölve van Martinovicsnak a kiadóhoz intézett levele, mely az ellene felhozottakat czáfolja.

Minthogy — úgymond — szívesebben szenteli idejét tudományos vizsgálatainak, mint nyomorúlt pasquillok czáfolásának, és teendői nem engedik meg, hogy oly nyomorult embernek tüzetesen válaszoljon: csak néhány rövid észrevételre szorítkozik. Annak megítélésére, vajjon »De harmonia naturali« című munkájának van-e tudományos értéke, s jó latinsággal van-e írva, Krattert nem tartja illetékesnek. A mi a jutalmat illeti, valaki megírta egyik bécsi hírlapnak, hogy a jutalmat neki ígérték és ő fogja megkapni. A többi lapok azután úgy vették át a hírt, hogy a jutalmat tényleg megkapta. Ő ebben egészen ártatlan.

¹⁾ J. m. I. 63—78. 11.

²⁾ An Kratter den Verfasser der Schmähbrieft über Galizien, Wien. 1786.

Az, a mit a vizözönről vele elmondát, szentelen hazugság. Hogy magát a Febronius-féle munka szerzőjének adta volna ki, ezt az ország összes tudós férfiai megezáfolhatják. Mikor e munka megjelent, ő még gyermek volt. Nem áll az, hogy Schlözer ezen állításért megróttá. Ha az 1784-ik évi Staats-Anzeigerben kiadott közleményt elolvassa, azonnal meggyőződhetik, hogy alaptalanul vádol. Hasonlag a mint rá fogja, hogy magát a »Le bon sens« című munka szerzőjének adta ki, ép úgy ráfoghatná azt, hogy Voltaire, Rousseau és mások munkáit is magának tulajdonította. Kratter a reá vonatkozó adatokat két ellenségétől kapta; kik közül az egyiket soha meg nem bántotta; a másikat pedig hivatalos kötelességei értelmében figyelmeztette a hatósági rendeletek pontosabb megtartására. Öntudatja nem vádolja azzal, hogy bárkit szándékosan megbántott. Hivatkozik mindazokra, kik vele érintkeznek. Csak azok ellenségei, kik a tudományt megvetik.

A mi a léghajó dolgát illeti, Lembergben hármát készített és bocsátott fel. A kísérletek jól sikerültek; csak egy ízben történt, hogy a léghajó miután leszállott, taoneczainak vigyázatlansága következtében meggyuladt.

»Látja barátom — ezek zársorai — mennyi sértés, rágalom, és merészen feltalált hazugság foglaltatik néhány sorban. Ha ellenfelem másféle ember volna, mint a milyen Kratter, talán haragudnám; így azonban csak szájalmat érezek rossz feje és még rosszabb szíve iránt.«¹⁾

Kratter külön röpiratban védelmezte magát; de igen gyarló módon. Martinovics irányában fenntartotta állításait; azonban ezek igazolására csak az »általánosan elterjedett hírre,« »két tisztos férfitúra,« »tanúkra« és »Lembergől kapott levelekre« hivatkozik; a nélkül, hogy bármit bebizonyítana.²⁾

Kratter felületes és lelkiismeretlen író volt, ki botrányos közlések által igyekezett híre kapni. A Martinovics ellen felhozott vádak egy része — így például a Febronius-féle ügyben,¹⁾ — kétségkívül alaptalan. A mit azonban Martinovics öntelt, elbizakodott modoráról és megférhetetlen természetéről mond, a mit közvetlen tapasztalás után ír

¹⁾ J. m. 41—48. 11.

²⁾ Kratters Bescheid an einige Herrn Professoren an der k. k. Universität in Lemberg. Wien. 1786.

— teljes összhangzásban áll komolyabb és teljesen megbízható kortársainak elbeszélésével. Ilyen Dugonics. És ilyen *Fessler Aurél* is, a hírneves magyar történetíró.

III.

Fessler 1784-ben neveztetett ki a lemergi egyetemhez tanárrá. Emlékirataiban¹⁾ megemlíti, hogy mikor ezen év márczius 9-én új állomására megérkezett, az első kivel találkozott és megismerkedett: Martinovics volt. Úgy jellemezi »mint féktelen nagyravágyás és bírvágy által vezetett ombort, ki határozott atheista, a politikában fanatikus, egyébkint ügyes társalgó volt.« Lembergben egészen ismeretlen lévén örömmel csatlakozott hozzá. Bár »dogmatikus atheismusában« és politikai ábrándjaiban nem osztozott: viszonyuk négy évig állott fenn, sőt időközben egyszer együtt bentarták Magyarország nagy részét.

Azonban szorosabb barátság nem jött létre közöttük; és Fessler hangsúlyozva említi, hogy 1788-ban Lemberget végkép elhagyván, a nélkül, hogy Martinovicstól búcsut vett volna, utazott el: a miért ez levélben szemrehányásokat tett néki.

Fessler annak kitüntetésére, mennyire ment Martinovicsnak politikai fanatismusa, elbeszéli, hogy az legbizalmasabb barátjával Hⁿ tanárral francia nyelven szellemtelen pamphletet írt Isten és állam, királyok és kormányok ellen, »melyet Párisba készítettek küldeni nyomtatás végett. Nehogy azonban a kéziratot folismerjék, egy miscskönyvet vagdal-ták szét annyi darabra, a hány betű volt, és ezeknek a betűknek összeragasztása által akarták az egész iratot összeállítani. De miután néhány lap elkészült, felhagytak e munkával. A röpirat czíme ez lett volna: »Memoires etc. Ouvrage qu'on louera.« Fesslerrel is közölték, a ki miután elolvasta, azt írta a czímlapra: »Ouvrage qu'on sifflera.«

VI.

A Lipcsében megjelenő »*Latonia Freimaurerische Vierteljahresschrift*« 1866-dik évi XXV-dik kötetében ily czímű terjedelmesebb dolgozatot közöl: »Der österreichische katholische Clerus in seinem

¹⁾ Dr. Fesslers Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft: (2-ik kiadás. Lipse, 1851.) 116. l.

Verhältnisse zum Freimaurerbunde während der Regierung Maria Theresias und Josephs II.«

A cikkíró ¹⁾ azon egyházi férfiak közé, kik a XVIII. században a szabadkőművesek társaságának tagjai voltak, *Martinovicsot* is sorozza, kinek jellemzését és életrajzi vázlatát adja. Itélete a lehető legkedvezőte-
lenebb Martinovicsra.

»Ein Mann von hoher Begabung — úgymond — und grosser geistiger Energie, der aber von Haus aus den schlimmsten Instincten einer durch und durch verdorbenen Natur verfallen, auf unheilvolle Abwege gerichtet, und ein Leben voll wilder Leidenschaften und zahlloser Verirrungen mit dem schmachvollen Tode auf dem Schaffot sühnen musste.«

Szerinte M. Horvátországban a lepoglavai zárdában élt; innen »in schimpflicher Weise« elbocsáttatott; hosszabb időn át ide s tova kóborolt »sein Leben durch Schwindeleien manichfacher Art nothdürftig findend.« Lembergben Fesslerrel együtt a »Phönix zur runden Tafel« című szabadkőműves páholy tagja volt, miután már előbb (1783) Pesten a »Zur Grossmuth« című páholy tagjává avattatott.

Kratter munkájából átveszi a Febronius-ügyre és a léghajókra vonatkozó elbeszélést. Ezt azzal egészíti ki, hogy arról mikép biztosította magának II. József és II. Lipót kegyeit, a legbotrányosabb dolgokat beszéli el, melyek ép úgy mint a fennebb érintett részletek is a valóságnak meg nem felelhetnek; a kétségtelen tényekkel, melyeket életrajzi vázlatomban előadtam, ellenkeznek.

Honnan merítette a cikkíró — ki egyébkint a komoly történetíró kellékeit egészen nélkülözi — adatait, csak részben tudjuk. Hivatkozik Kratter munkájára, mely 1786-ban jelent meg és egy 1784-ik évi »Kath. Prediger- und Phantasten - Almanach«-ra. Azonban az 1786-ik év utáni részletek kutforrását nem nevezi meg.

Az, hogy Martinovics szabadkőműves volt, egyáltalán nem valószínűtlen; bár a rendelkezésünkre álló egyéb emlékekben annak nyomaira nem akadtunk. Az általa szervezett összeesküvés több tagjáról ellenben kétségtelenül tudjuk, hogy a szabadkőműves páholyokhoz tartoztak. És ezekről lesz alkalmam tüzetesen szólni.

FRANKÓI VILMOS.

¹⁾ Ki nevét elhallgatja. A szerkesztő csak azt jegyzi meg róla, hogy egy Ausztriában élő szabadkőműves.